

3

изд. повару
2015

МАЗУСТ

MAGISTRLIK DISSEKTATSIYASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI

Qo'lyozma huquqida
UDK: 821.512.133 (092)

SAYFIDDINOVA SABOHAT TOLIBJONOVNA

“ALISHER NAVOIY IJODIDA YUNON MUTAFAKKIRLARI
OBRAZLARINING BADIY TALQINI”

5A111201-O'zbek tili va adabiyoti

Magistr
akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:
f.f.n.
Z.MAMADALIYEVA

Jizzax-2015

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI

Fakultet: O'zbek tili va
adabiyoti

Magistratura talabasi: Sayfiddinova
Sabohat Tolibjonovna

Kafedra: O'zbek adabiyoti va uni
o'qitish uslubi

Ilmiy rahbar: f.f.n. Zuhra Mamadaliyeva

O'quv yili: 2013-2015

Mutaxassisligi: 5A 111201 – o'zbek tili
va adabiyoti

**“Alisher Navoiy ijodida yunon mutafakkirlari
obrazlarining badiiy talqini” mavzusidagi
magistrlik dissertatsiyasi annotatsiyasi**

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida, litsey va kollejlarda, oliy ta'lim muassasalarida Alisher Navoiy asarlarini, xususan, uning ijodining nisbatan kam nazar tashlangan qasmini atroflicha o'rganish xalqimizning tarixi, ajdodlarimizning merosi bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, tadqiqotda asosiy masala sifatida Navoiyning yunon donishmandlari obrazlari misolida ko'targan komil inson g'oyasi, shuningdek, bu obrazlarning bir qator badiiy estetik vazifalari, ularda aks etgan donishmand inson siymosi, Suqrot, Aflotun, Arastu kabi faylasuflarning o'ziga xos bo'lgan tomonlari, obraz va personajlarning milliy va umuminsoniy negizi, Navoiy ijodining an'naviyligi va novatorligini tashkil etadi. Tadqiqotdan chiqarilgan xulosalar va ilmiy farazlar o'rta maktab, litsey va kollej darsliklari, oliy ta'lim muassasalar uchun nashr etilayotgan “Adabiyot tarixi” darsliklari va o'quv-uslubiy qo'llanmalar sifatida yordam berishi mumkin.

**MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
DJIZAKH STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE
NAMED AFTER ABDULLA QODIRI**

Faculty: Uzbek language and literature

Master's degree student: Sabokhat Sayfiddinova Tolibjonovna

Department: Uzbek literature and teaching methodology

Supervisor: Candidate of philological sciences Zukhra Mamadaliyeva

Academic year: 2013-2015

Specialty: 5 A 111201 Uzbek language and literature

Summery for the master's degree dissertation on "Artistic (teature) interpretation of 6 reels thinker's images in Alisher Navoi works"

Annotation

It is known that learning works of Alisher Navoi in secondary and public schools, in academic liceums, in high schools, in particularly learning his works througely connected with a history of our nation and heritage of our ancestors. For this reason, the main problem of this research work makes up the idea of wisemen by the examples of Greek images which were created by Alisher Navoi. Besides, there are reflected numerous feature aesthetic tasks of these images, the symbol of wisemen as Sacrat, Platon, Arestotel. Expect, there are described peculiarites of these images, the national and common humon roots of these images. As well as, traditional and innovatorial sides of Alisher Navoi works.

The conclusion and scientific hypotheses which are given from this research work may help as the hand book and educational methodical hand books which are published as "The history of literature" for academic liceums and vocational colleges.

MUNDARIJA

Kirish.....	3-9-bet
I bob. Sharq adabiyotida yunon donishmandlari timsollarining aks etishi.	
1.1. Xalq og‘zaki ijodida yunon donishmandlari timsollari	10-17-bet
1.2. Sharq muhtoz adabiyotida Arastu siymosi.	18-27-bet
II bob. Xamsanavis ijodkorlar va Alisher Navoiy dostonlarida yunon donishmandlari.	
2.1. Arastu – ustodi avval timsolining Navoiy ijodida qo‘llanilishi	28-42-bet
2.2. Suqrot va Afrotun Navoiy ijodida faol qo‘llangan obrazlar.....	43-53-bet
2.3. Boshqa yunon donishmandlari – hikmat va ezgulik ramzi sifatida.	54-61-bet
III bob. “Saddi Iskandariy” dostonining maktab dasturida o‘rganilishi.	
3.1. “Saddi Iskandariy” dostonining maktab dasturida o‘rganilishining dars ishlanmasi.....	62-73-bet
3.2. Navoiy ijodida yunon faylasuflari mavzusida dars ishlanma.....	74-78-bet
Xulosa.....	79-80-bet
Foydalanilgan adabiyotlar.....	81-84-bet

Reja:

Kirish

I bob. Sharq adabiyotida yunon donishmandlari timsollarining aks etishi

1. 1. Xalq og'zaki ijodida yunon donishmandlari timsollari.

1.2. Sharq mumtoz adabiyotida Arastu siymosi.

II bob. Xamsanavis ijodkorlar va Alisher Navoiy dostonlarida yunon donishmandlari

2.1. Arastu – ustodi avval timsolining Navoiy ijodida qo'llanilishi.

2.2. Suqrot va Aflotun Navoiy ijodida faol qo'llangan obrazlar.

2. 3. Boshqa yunon donishmandlari – hikmat va ezgulik ramzi sifatida.

III bob. "Saddi Iskandariy" dostonining maktab dasturida o'rganilishi.

3.1. "Saddi Iskandariy" dostonining maktab dasturida o'rganilishining dars ishlanmasi.

3.2. Navoiy ijodida yunon faylasuflari mavzusida dars ishlanma.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Kirish

Dissertatsiya mavzusining asoslanishi va uning dolzarbligi

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi natijasida xalqimizning milliy o'zlikni anglashga, yoshlarimiz orasida o'tmish qadriyatlarimizga bo'lgan e'tibor oshmoqda va bugungi kunda milliy qadriyatlarimizni, ajdodlarimiz merosini o'rganishimiz uchun o'tmish madaniyati va san'atini, ota-bobolarimiz ma'naviyati, didi, dunyoqarashini bilishimizga yana-da kuchliroq zarurat tug'ilmoqda. Bu zarurat va ehtiyoj esa o'tmishni anglash vositasida qondirilishi shubhasiz. Bu haqda Prezident I.A.Karimov shunday deydi: "Biror bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib, o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Biz ma'naviy qadriyatlarni tiklashni o'zlikni anglashning o'sishidan, xalqning ma'naviy sarchashmalariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz".¹

Ma'lumki, o'tgan yillar adabiyotshunosligida Alisher Navoiy ijodi ramziy va majoziy ma'nolaridan ajratib tahlil qilindi. Navoiyshunoslikda qo'lga kiritilgan yirik va samarali ishlarni alohida ta'kidlagan holda, shuni ham aytib o'tish kerakki, sobiq mafkuraning tazyiqi bilan sho'ro davri navoiyshunoslari ulug' daho ijodkordan ishchi-dehqonlarning rahnamosini yaratishga intildilar. Shuning uchun Navoiy ijodi bilan bog'liq ishlarda uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari o'zining asl ma'nolaridan ko'p hollarda bebahra ravishda tahlil etildi. Shuning uchun Alisher Navoiy ijodidagi obrazlar tizimining asl manbasini, muallifning ularni qo'llashdagi asl mohiyatini anglash va yosh avlodga – talaba va o'quvchilarga yetkazish masalasi hozirgi davr navoiyshunosligining asosiy muammolaridan bo'lib kelmoqda.

Bugungi kun ta'lim tizimida ro'y berayotgan global o'zgarishlar esa o'tmish adabiy merosimizni, xususan, Alisher Navoiy ijodini xolis, maxsus va har tomonlama o'rganishni taqozo qiladi. Zero, ulug' shoirning adabiy merosi

¹ Каримов И.А. Узбекистон ХХI аср бугагасида: хавфсизликка тахдид, баркарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. - 1997. Б – 137-138.

xalqimiz tarixi, milliy ma'naviyatimizning o'zagini tashkil qilar ekan, yosh avlod ta'lim va tarbiyasida o'ziga xos o'ringa egadir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, inson o'zini anglagani, nasl-nasabini chuqurroq bilgani sari yuragida Vatanga muhabbat tuyg'usi ildiz otib, ulg'aya boradi. Bu ildiz qanchalik kerak bo'lsa, tug'ilib o'sgan yurtga muhabbat ham shu qadar yuksak bo'ladi.

Ulug' shoiriarimiz ijodining sara namunalari xalqimizning bebaho ma'naviy boyligi hisoblanib, yosh avlodni komil inson qilib shakllantirishda muhim tarbiyaviy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli bunday bebaho merosning chuqur va har tomonlama o'rganish bir tomondan, o'quvchilarga, xalqimiz tarixi, ma'naviyati va bebaho merosiga bo'lgan qiziqishni uyg'otsa, ikkinchi tomondan ajdodlar kabi Vataniga, xalqiga bo'lgan mehr-muhabbatni yana-da kuchaytiradi.

Tadqiqot obyekti va predmetining belgilanishi

Mazkur tadqiqotda Alisher Navoiyning hali mukammal o'rganilmagan mavzu hisoblangan, uning ijodidagi yunon faylasuflari obrazlarining o'ziga xos talqinini yangicha ilmiy va ilmiy-pedagogik tafakkur tamoyillariga tayanib o'rgatish masalasi tadqiqot obyekti sifatida o'rganildi.

Tadqiqotimiz uchun asosiy predmet sifatida Alisher Navoiyning "Xamsa"si tarkibiga kirgan "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin,", "Sab'a sayyor" va "Saddi Iskandariy" dostonlari, shuningdek, fors shoiri va mutafakkiri Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostoniga javoban yozilgan "Lison ut-tayr" masnaviysi, shoirning ilmiy merosi sirasiga kirgan "Tarixi anbiyo va hukamo" kabi asarlari olindi. Fikrimizni rivojlantirish va samaradorligini oshirish maqsadida qo'shimcha manba va adabiyotlarga, shuningdek, yangicha pedagogik texnologiyalar, ta'limning zamonaviy ilmiy metodik usullaridan foydalandik.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari

Tadqiqotning maqsadi: Navoiy ijodidagi yunon mutafakkirlari obrazlarining matndagi asl va ramziy vazifasini aniqlash va tadqiq etish. Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

- Navoiy ijodidagi yunon donishmandlari obrazlarining boshqa ijodkorlar ijodidagi shunday obrazlar bilan farqi va o'xshash tomonlarini tadqiq etish;

- Navoiy ijodidagi yunon donishmandlari obrazlarining muallif tomonidan qo'llanish mahoratini tadqiq qilish;

- Navoiyning bir qancha asarlarida bir obrazning bir qancha talqinlarini qiyoslash asnosida obrazning evalyusiyasi haqida muayyan xulosa chiqarish;

- Navoiy ijodidagi yunon donishmandlari obrazlarning asl (tasavvufiy) va ramziy ma'nolari munosabatini o'zaro bog'lab tadqiq etish;

- Navoiy ijodidagi yunon donishmand va faylasuflari misolida, mumtoz adabiyotning, xususan, Navoiyning ijodiy ideali bo'lgan komil inson timsolining aks etishini o'rganish;

- Navoiy ijodida aks etgan yunon donishmandlari obrazlarining prototiplari bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash asnosida Navoiyning yunon falsafasi va donishmandlari haqidagi shaxsiy fikri va asarda ilgari surgan badiiy g'oyani chog'ishtirish.

Tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida, litsey va kollejlarda, oliy ta'lim muassasalarida Alisher Navoiy asarlarini, xususan, uning ijodining nisbatan kam nazar tashlangan qasmini atroflicha o'rganish xalqimizning tarixi, ajdodlarimizning merosi bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, tadqiqotda asosiy masala sifatida Navoiyning yunon donishmandlari obrazlari misolida ko'targan komil inson g'oyasi, shuningdek, bu obrazlarning bir qator badiiy estetik vazifalari, ularda aks etgan donishmand inson siymosi, Suqrot, Aflotun, Arastu kabi faylasuflarning o'ziga xos bo'lgan tomonlari, obraz va personajlarning milliy va umuminsoniy negizi, Navoiy ijodining an'naviyligi va novatorligini tashkil etadi. Tadqiqotdan chiqarilgan xulosalar va ilmiy farazlar o'rta maktab, litsey va kollej darsliklari, oliy ta'lim muassasalar uchun nashr etilayotgan "Adabiyot tarixi" darsliklari va o'quv-uslubiy qo'llanmalar sifatida yordam berishi mumkin.

Mavzu bo'yicha qisqacha adabiyotlar tahlili

Tadqiqotimizga metodik asos sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning milliy ma'naviyat va adabiyotimiz bilan bog'liq asarlari, xususan, "Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor" risolasi, ... "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" olindi.

Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat--yengilmas kuch" Toshkent. "Ma'naviyat", 2008- yil

Karimov I.A. "Istiqlol va ma'naviyat". –T.: O'zbekiston, 1994. 676 b.

Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". –T.: O'zbekiston, 1997. 326 b.

Karimov I.A. "Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". –T.: Sharq, 1997. 63b.

Karimov I.A. "Ma'naviyat yuksalish yo'lida". T.: O'zbekiston, 1998. - 127b.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. T.: O'zbekiston, 1992. 46b.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. "Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". T., 1997. –B. 2029.

O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" "Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". T., 1997. –B. 3160.

Abdurahmon Jomiy. "Iskandar xiradnomasi". Forsiydan Beruniy mukofoti laureati Shoislom Shomuhamedov tarjimasi. Toshkent: Adabiyot va san'at, 1978.

Abdurahmon Jomiy. "Risolai aruz". So'zboshi o'rnida. Tarjimon, sharh va izohlar muallifi D.Yusupova. Toshkent: TAMADDUN.

Avrodi Qur'oni. Musannif: Muhammad Zohid Ibrohim al-Busraviy. – Toshkent: Movarounnahr, 2005. – B. 86-100.

Alisher Navoiy "Navodir ush-shabob". / MAT. Toshkent: Fan, 1989. T.4.

Alisher Navoiy. "Farhod va Shirin". / MAT. Toshkent: Fan, 2000. T.9.

Alisher Navoiy. "Sab'ai sayyor". MAT. T.10.

Alisher Navoiy. "Saddi Iskandariy". / MAT. Toshkent: Fan, 2000. T.11.

- Alisher Navoiy. "Lison ut-tayr". MAT. 12-jild. Toshkent: Fan, 1996.
- Alisher Navoiy. "Tarixiy anbiyo va hukamo". MAT. T.16.
- Arastu. "Axloqi kabir". Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
- Jo'rayev M., Xolmuhamedov K. "Yetti iqlimdagi "yetti"lar". – Toshkent, Fan, 1989
- Jo'rayev M. "Sahrli raqamlar siri". – Toshkent: O'zbekiston, 1991
- Jo'rayev M. "O'zbek xalq ertaklarida "sahrli" raqamlar". – Toshkent: Fan, 1991. – B.90-126
- Jumayeva S. "O'zbek mumtoz she'riyatida raqam ramzlari va ularning talqini (XII-XV asrlar)". Fil. fan. nom. ... diss. – Toshkent: 2006
- Ziyotov Z. "Shumerlar va Turon qavmlari". Toshkent: Mumtoz so'z , 2012.
- Ibn Sino Abu Ali. "Salomon va Ibsol". – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1980.
- Irisov A. "Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi". Toshkent: Fan, 1980.
- "Luqmoni hakim". Ertaklar, naqlar, kulki-hikoyalar, latifalar. Toshkent: G'.G'ulom, 1990. B. 43.
- Muhammad Avfiy. "Rashkchi erni jazolagan xotin". Toshkent: G'.G'ulom, 2012.
- Muhammad Avfiy Buxoriy. "Javohir ul-hikoyot". Toshkent: G'.G'ulom, 1978.
- Komilov N. "Tasavvuf". Toshkent: 2011.
- Yo'ldoshev S, Usmonov M, Karimov R. "Qadimgi va O'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi".—T.: «Sharq», 2003.
- Ro'zimurodov S, Karimov A. "Falsafiy fikrlar taraqqiyotining ibtidosi xususida"/ www ziyonet.uz
- P l a t o n. "Timey S". 29.
- P l a t o n. "Zakonn", 715 Ye176 A.
- Sharafiddinov O. "So'qrot". / "Sardaftar sahifalari". Maqolalar. Xotiralar. Toshkent: Yozuvchi, 1999. 224 bet.

Farididdin Attor. "Mantiq ut-tayr". Nasriy bayoni. Tarjimonlar: Komilov N., Mahmudov M. – Toshkent: Gʻ.Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

Hasanov S. "Raqamlarning ramziy jilvalari". / "Navoiyning yetti tuhfası". – Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. B – 15152-161.

Homidiy H. "Avestodan Shohnoma"ga. Toshkent: "Sharq" 2005.

Bulardan tashqari, dars samaradorligini oshirish maqsadida oliy oʻquv yurtlari uchun tayyorlangan darsliklar, oʻquv qoʻllanmalar, monografiyalar, risolalar va ommaviy axborot vositalarida chop etilgan adabiyot tarixiga oid adabiyotlardan foydalandik.

Tadqiqotda qoʻllanilgan uslublarning qisqacha tavsifi: Ishning metodologik asosini Prezidentimiz I.A.Karimovning istiqlol mafkurasining nazariy masalalari aks etgan asarlari tashkil etadi. Dissertatsiyada oʻzbek mumtoz adabiyotini oʻrganishda sinalgan va yaxshi natija berib kelayotgan tarixiy-qiyosiy metoddan foydalanildi. Ishda, shuningdek, oʻzbek adabiyotining nazariy va amaliy muammolarini oʻrganish borasidagi olimlarning tajribalari tadqiqot uchun ilmiy-uslubiy asos vazifasini oʻtadi. Tadqiqotda N.Komilov, H.Homidiy, S.Hasanov, I.Irisov, M.Joʻrayev, K.Xolmuhammedov, S.Roʻzimurodov, A.Karimov, O.Sharafiddinov, D.Yusupova, Z.Mamadaliyeva singari olimlarning tadqiqotlariga foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati: Dissertatsiya oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi yoʻnalishida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish, ilmiy-maʼrifiy va tasavvufiy mavzudagi asarlarni yaxlit va atroflicha tahlil etishda muayyan ahamiyat kasb etadi. Dissertatsiya oʻzbek mumtoz adabiyotidagi obrazlar tahlili, adabiyot nazariyasiga oid ilmiy tadqiqotlar yaratishda ham yordamchi manba boʻlib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, tadqiqotdan oliy oʻquv yurtlari talabalari uchun adabiyot tarixi va adabiyot nazariyasi fanlaridan darslik va qoʻllanmalar yaratishda ham foydalanish mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Alisher Navoiy ijodidan yunon mutafakkirlari obrazlarini maxsus o'rganilmagan bo'lsa-da, Iskandar obrazi va "Saddi Iskandariy" dostoni bilan bog'liq tadqiqotlarda bu obrazlarga adabiyotshunos olimlar tomonidan "nazar tashlab" o'tilgan holatlar bo'lgan. Bunday olimlar qatoriga Bertelsning "Roman ob Aleksandre"² nomli tadqiqotini kiritish mumkin. Bundan tashqari Ostroumov, F. Boynazarov navoiyshunoslar N. Mallayev, A. Hayitmetov kabilarni kiritish mumkin.

Navoiy ijodida yunon donishmandlari nima sababdan kiritilganligi, ularning ramziy-majoziy vazifalari ushbu siymolarning Sharq adabiyotidagi in'ikosiga qiyoslangan holda ilk marotaba o'rganilayotganligi ushbu dissertatsiyamizning ilmiy yangiligini izohlaydi.

Dissertatsiya tarkibining qisqacha tavsifi: Dissertatsiya o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda kirish, 7 faslni o'z ichiga olgan uch asosiy bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Dissertatsiyaning umumiy hajmi 84 betni tashkil qiladi.

²Бертельс Е.Э. Роман об Александре. Изд. АН СССР, М.-Л., 1948; Остроумов Н.П. Александр Македонский. Т. типо-литогрфия торг. Дома "ФИГ". Б. Каменское, 1986; Малланв Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974; Бойназаров Ф. Искандар Зулқарнайн. Адабиёт ва санъат, 1990.

I bob. Sharq adabiyotida yunon donishmandlari

timsollarining aks etishi

1.1. Xalq ogʻzaki ijodida yunon donishmandlari timsollari

Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida yunon faylasuflaridan Aflotun va Arastu obrazlari asosiy va ahamiyatli obrazlar qatoriga kiradi. Oʻzbek folklorida, xususan, ertak va afsonalarda bu obrazlar eng oqil va farosatli kishilar hamda ideal ustoz-shogirdlar maʼnosida aks etadi.

Bu obrazlarni oʻrganishdan avval Platon va Arestotel haqida, ularning taʼlimot va gʻoyalari toʻgʻrisida muayyan fikrga, maʼlumotga ega boʻlishimiz kerak.

Platonning fikricha, “gʻoyalar dunyosi”da eng oliy yaxshilik, baxt gʻoyasi xudodir. Bundan koʻrinib turibdiki, Platonning taʼlimoti din bilan qoʻshilib ketgan. Gʻoyalar turi har xil “umum gʻoyalar”ga boʻlinadi. Moddiy olamning turli qismlarini tashkil etuvchi minerallar, oʻsimliklar, hayvonlar, insonlar va ular tomonidan yaratilgan narsalar “umumiy gʻoyalar”ning nusxasidir.

Platonning taʼkidlashicha, “gʻoyalar dunyosi”da “umumiy goʻzallik” gʻoyasi ham mavjuddir. Tabiat va jamiyatdagi barcha goʻzal narsalar ham shu oʻzgarmas mutlaq goʻzallik gʻoyasining nusxasidir. Inson qoʻli ila yaratilgan sanʼat asarlari, tasvirlar, haykallar va boshqa asarlar goʻzallik gʻoyasining nusxasi boʻlgan. Demak, Platon fikricha, umumiy gʻoyalar seziladigan narsalar va hodisalarni yaratadi. Ularga sifat, xususiyat va mohiyat beradi. Aslida Platon taʼkidlagan “umumiy gʻoyalar” moddiy olamdagi predmetlar toʻgʻrisidagi inson tushunchalaridir. Inson tushunchalarini Platon moddiy dunyodan ajratib, uni mustaqil moddiy dunyoni yaratgan ilohiy kuch, deb biladi.

Obyektiv maqsadga muvofiqlik toʻgʻrisidagi Platon taʼlimoti teologik mohiyat kasb etadi. Xudo nafaqat tirik mavjudot—u mutlaq farovonlikdir³.

³ Платон, Тимей С. 29.

Shuning uchun inson ilohiyotga intilishi zarurdir. Farovonlikni bilish istagida xudoni bilishga intiladi. Farovonlikka erishish uchun, u xudoning mohiyatiga aloqador bo'lishga intiladi. Bu holda Platon "Qonunlar" asarida shunday deydi: "Xudo barcha narsalarning ibtidosi, o'rtasi va nihoyasidir. U shuning uchun ibtidoiki, hamma narsa undan kelib chiqadi: u shuning uchun o'rtalikdirki, u barcha narsalarning mohiyatini tashkil etadi va kelib chiqish xususiyatiga egadir. U shuning uchun nihoyasizdirki, barcha narsa o'z maqsadiga intilgani kabi unga intiladi"⁴.

Sharq adabiyotida Aflotun siymosi ideal inson, eng dono kishi sifatida o'zlashdi va bu fikr nafaqat yozma yodgorliklarga, balki xalq og'zaki ijodi namunalariga ham ta'sir o'tkazdi. Jumladan, M.Afzalov tomonidan yozib olingan va FA qo'lyozmalar hazinasida inv. №129-raqam bilan saqlanayotgan "Aflotun" nomli ertak bor.⁵ Ertakdan ko'ra ko'proq afsonaga o'xshaydigan ushbu asarda Aflotun nafaqat dono, bilimdon kishi, balki mo'jizalar ko'rsatadigan sehrgar sifatida tasvirlangan.

Ertakning boshlanishida Aflotunning bir qizi borligi, u podshoning sayisi (otboqari)ga turmushga chiqqanligi va otasidan o'rgangan sehr-jodu amallarini eriga o'rgatganligi hikoya qilinadi. Sayis podshoning kayfiyati buzqligini ko'rgach, unga xotinidan o'rgangan uchta sehrgarlik amalini ko'rsatadi. Bular olovda yonmaslik, suvga cho'kmaslik va qilich bilan mayda-mayda qilinsa ham o'lmaslikdir. Bu hodisalar sehr-jodu yoki donishmandlikdan ko'ra ko'proq ko'zbo'yamachilik, ya'ni fokusga o'xshaydi.

Podsho bu amallarning asl ixtirochisi kimligini so'raydi. Sayis istar-istamas qaynotasining ismini aytgach, podsho darhol Aflotunni saroyga olib kelish uchun kishi jo'natadi.

Mana shu o'rinda asarga Arastu obrazi kirib keladi.

Aristotel Egey dengizi bo'yidagi Frakiyaning Stagara shahrida tug'ilgan. Uning otasi Makedoniya podshosi Aminta II ning saroy tabibi edi. U 15 yoshlik

⁴ П л а т о н. Законн, 715 E176 A

⁵ Бу ҳақда қаранг: Лукмони ҳаким. Эртақлар, нақллар, кулки-хикоялар, латифалар. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1990. Б. 43.

chog'ida ota-onasidan judo bo'ladi. Aristotel har tomonlama o'qimishli homiy qo'l ostida ta'lim-tarbiya ko'radi. O'n yetti yoshida ustozi va do'sti Platon tashkil etgan Akademiyaga o'qishga kirib, yigirma yil davomida, ya'ni Platon vafotigacha shu dargohda ta'lim oladi. Manbalarda keltirilishicha, Aristotel Platonning do'stlari va shogirdlari orasida aql-zakovati, ilmga bo'lgan qiziqishi bilan alohida ajralib turar edi. Aristotel juda bilimdon bo'lganligi sababli ustozi Platon bilan turli masalalarda bahslashib turar, ayrim hollarda unga e'tiroz ham bildirar edi.⁶

Sharq adabiyotiga Aflotun (Platon) va Arastu (Aristotel) munosabati ideal ustoz-shogirdlik munosabati shaklida kirib keldi va qaror topdi. Biz tahlil qilayotgan ertak-afsonada ham Arastu timsoli Aflotunning sadoqatli va oqil shogirdi sifatida talqin etilgan.

Afsona talqiniga qaytsak, podsho yuborgan kishi Aflotun eshigini taqillatayotgandayoq u kimligini va niyati nimaligini biladi. Bu o'rinda endi Aflotun nafaqat ko'zboylag'ich, afsungar, balki masofadan bo'ladigan ishlarni va kelajakni bo'lguchi amallarni biluvchi donishmand sifatida gavdalanadi.

Aflotun shogirdi Arastuga "Darvozaning taqillashining ma'nosiga aqlim shunday dalolat qiladi: "Qizim kuyovimga hunar o'rgatgan bo'lsa kerak, kuyovim xonning oldida hunar ko'rsatgan bo'lsa kerak. Xon: "Bu hunarlarni qayoqdan o'rganding?" – deb so'ragan bo'lsa kerak. U: "Men Aflotunning kuyoviman, Aflotun qiziga, qizi menga o'rgatdi", degan bo'lsa kerak. Shuning gapi bilan, xon odam yuborgan bo'lsa kerak. Shu kelgan odam, mening bilishimcha, darvoza tagida turgan bo'lsa kerak. Agar men chiqsam, yuring xon chaqirayapti, desa, podshoning hukmi vojib, borish kerak. Borganimdan keyin "Kuyoving bir-ikkita hunar ko'rsatdi, endi sen ko'rsatgin", desa kerak. Men hunar ko'rsatmayman, desam, meni hukminush⁷ ga buyurib yuborar. Agar bordiyu hunar ko'rsatgan chog'imda, men kuyovimdan ortiqroq hunar ko'rsatishim kerak. Men kuyovimdan ortiqroq hunar ko'rsatsam, kuyovim men bilan

⁶ Бу ҳақда қаранг: С.Йулдошев, М.Усмонов, Р. Каримов. Қадимги ва Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. — Т.: «Шарқ», 2003. Б. 60-61.

⁷ Катт маъносида

bahslashib-qasdlashib qolsa kerak. Kuyovim qasdlashib qolgan vaqtda xonga: "Qulog'ingizga bir so'zim bor, aytaman, so'ngra hunarimni navbat bilan ko'rsataman, - desa kerak. Xon: "Ha, aytgin", deganda, kuyovim:" Bu sehrgar, jodugar, buning qo'lidan har ish keladi. Agar bir kuni siz achchig'ini keltirib qo'rganingizda, sizni ham xon deya rioya qilmay, hunariga ishonib, sizga ham zarar yetkazishni ixtiyor qilib qoladi. Shu topda siz ruxsat bersangiz, men shuni quritib yo'q qilib yuborsam", - deb aytsa, xon: "Ha, tuzuk. Aflotunni yo'q qilib qo'ya qol",- deydi. Shu sababdan sen mana bu paxtani qo'yingga solib, orqamdan ergashib borasan. Mabodo kuyovim xonning qulog'iga pichirlab gapirib qolgan vaqtda, xon mayli, desa, kuyovim bitta shishadagi dorini boshimdan quyadi. Shu vaqtda men ariqdagi suvga o'xshab sharillab oqib ketaman, sen beparvo bo'lmasdan darrov shu paxtani olib, o'sha suvga solib, olib kelib, mana shu yerga qo'lasan. Mana shu shishadagi dorini shu paxtaning ustiga har kuni bitta-bitta tomizib turasan. Shunda men qirq kunda qadimdagi aslimga kelib tirilaman. Ana undan so'ng qanday hunarmandlik qilishimni bilasan, - debdi".⁸

Bu bashoratdan so'ng aynan shu voqealar ro'y beradi va Arastu ustozini o'zi aytgan yo'l bilan tiriltirib oladi. Qaynotasini tirik ko'rgan kuyov qo'rqqanidan qochib ketadi. Lekin podsho qilgan ishiga pushaymon bo'lmay, Aflotunni qayta saroyga chaqiradi va undan bir vaqtning o'zida ham xafa va ham hursand qiladigan bir hunar ko'rsatishini so'raydi. Shunda Aflotun podshoni bordonga kirgizib, ustiga bo'yra yopib qo'yibdi. U yerda podsho olam-jahonga arzigulik sarguzashtlarni boshidan kechiribdi. Bir go'zalning ishqiga muftalo bo'libdi, sahroga tushibdi, suvsabdi, suv izlab allaqancha vaqt sahro kezibdi, oxiri bir daryo topib, suv ichaman deb unga borib, cho'kib o'lishiga oz qolibdi. Qizig'i, bu voqealar bir piyola choy ichish muddatida bo'lib o'tibdi. Bu hodisalar teleportasiya (jismning tashqi ta'sirsiz bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi) hodisasi, aniqrog'i u haqidagi xalqimiz orasida yurgan taassurotlar bilan bog'liq

⁸ Бу ҳақда қаранг: Лукмони ҳаким. Эртақлар, нақллар, кулки-ҳикоялар, латифалар. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1990. Ё. 41-42.

hisoblanadi. Demak, sujet evolyusiyasi davomida afsonadagi Aflotun obraziga beriladigan badiiy-estetik yuk ortib bormoqda. Endi u nafaqat bir sehrgar ko'zboylog'ich, kelajakni biluvchi donishmand, balki o'likni tiriltiruvchi afsongar va inson ruhini bir joydan ikkinchi joyga ko'chirishga qodir sehrgar donishmand sifatida gavdalanmoqda.

Afsona davomida bundan-da g'aroyib hodisalarga "guvoh" bo'lamiz. Aflotun shogirdi Arastu bilan Nil daryosining tepasida Tilsim degan muallaq turuvchi imorat soladi. Imoratning chalasini bitirgan Arastu ustozidan o'likni tiriltirish ilmini o'rgatishni iltimos qiladi. Aflotun bu tilakka javoban yerning tagidan hayot suvi (obi hayot)ni olib chiqib shogirdiga beradi va qachonki men o'lsam, har kuni og'zimga bir tomchidan tomizasan, deb o'rgatadi.

Ma'lumki, obi hayot – hayot suvi folklor va mumtoz adabiyotdagi muhimiyatli obrazlardan sanaladi. U insonga boqiy umr, donishmandlik va hikmat berib etadigan sehrli suv bo'lib, makoni yer ostidagi zulmat mamlakati hisoblanadi. Afsonalarda aytilishicha, Iskandar Zulqarnayn va Xizr alayhissalomlar bu suvni topib, yer osti saltanatiga safar qilishadi. Taqdir taqozosi bilan u faqat bir kishiga – Xizr payg'ambarga nasib qiladi. Shundan keyin Xizr payg'ambar sahrolardan o'tashganlarga yo'l ko'rsatadigan, umuman, to'g'ri va majoziy ma'noda yo'ldan o'tashganlarga homiylik qiladigan xususiyatga ega bo'ladi.⁹ Uning hamrohi bo'lgan Iskandar Zulqarnayn esa yer yuzini va dengiz ostini zabt etgan bo'lsa-da, Lekin hayot suvini topish unga nasib etmaydi. Shu sababdan Iskandar Zulqarnaynga foniyl umr nasib etadi.

O'zbek folklorida obi hayot timsoli goh devlar mustahkam qurilaydigan qal'a-qo'rg'onda, gohi yer osti mamlakatida mavjud deb tasvirlanadi. Ushbu afsonada tasvirlangan Aflotunday donishmand-dono insonning boqiy umrga havas qilishi va obi hayotni izlashi tabiiy hol edi. Lekin u obi hayotni izlash uchun jahongir fotih va unga xamroh bo'lgan payg'ambar kabi g'aybiy yo'l bilan, ya'ni yer osti – zulmat saltanatiga sayohat qilish bilan emas, balki aql-zakovatni ishlatib, ya'ni "dunyo olamning o'rtasini bildiradigan bir

⁹ Бу ҳақда қаранг: номз. Дисс. Автореферат.

durbin yasab, yana hunar bilan mashina-naycha yasab, yetti qavat yerning tagidan obi hayotning suvini olib"¹⁰, erishadi.

Shundan keyin afsonadagi voqealar rivoji ajalni yengish borasida ketadi. Ya'ni, Aflotun obi hayotni olish bilan kifoyalanmasdan, Azroyil meni topolmasin, deya Nil daryosining ostida bir imorat soladi. Bu bilan ham kifoyalanmasdan, Azroyil yashiringan joyimni topib kelsa, tanimasin, deb to'qqizta yog'ochdan to'qqizta o'ziga o'xshagan haykal yaratib, ularga jon kiritib, aylana shaklida joylashtirib qo'yadi. Biroq Azroyil uning hiylasini ilohiy hukm bilan yengib o'tadi va jonini oladi. Shunda Arastu ustozni keltirib bergan obi hayotdan ustozining labiga bir tomchidan tomizib turadi. O'ttiz sakkiz kunda Aflotun tanasiga jon kiradi, o'ttiz to'qqizinchi kuni yuziga qon yuguradi, yana bir tomchi tomizsa, Aflotun turib yurib ketishi kerak edi. Biroq qirqinchi kun g'oyibdan bir qo'l kelib, shishadagi suvni to'kib yuboribdi.

Xuddi shunday mazmundagi rivoyat Ibn Sino va uning shogirdiga ham nisbat beriladi. Lekin unda Ibn Sinoning shogirdi ustoziga hasad qilgandan qirqinchi kuni shishachadagi dorini (obi hayotni emas) o'zi to'kib yuboradi. Xulosa ham o'zgacha: dunyoning ilmini suv qilib ichgan, hamma dardga, hatto ajalga ham davo topgan ulug' hakim insonning ko'nglidagini bilmay, adashganligi haqidadir. Biz tahlil qilayotgan afsona-ertakda esa Arastu ustozni Aflotunga sodiq. U ustoziga xiyonat ham qilmaydi, hayajonlangandan qo'li qaltirab, hayot suvini tasodifan to'kib ham yubormaydi. Balki **g'oyibdan kelgan ilohiy qo'l** hayot suvini to'kib yuboradi. Demak, qilni qirq yorgan Aflotundan donishmand ham taqdirning hukmi, ajalning haqligi oldida o'jiz. Ushbu afsonadan kelib chiqadigan xulosa shunday. Biroq ertak yaxshilik bilan tugashi kerak. Insonning talabi shunday. Shuning uchunmi, afsona so'ngida roviy Aflotunning merosi va unga qanday ega bo'lish haqida so'z yuritadi:

“U tiriklik vaqtida daryoning tagiga solingan tilsimli imoratning naqshigorining o'rniga yer yuzida nima ish o'tadi, qaysi joyning tilsimi bor, qayerda

¹⁰ Bu haqda qarang: Лукмони хаким. Эртақлар, нақллар, кулки-хикоялар, латифалар. Тошкент: Ф.Гулом, 1990. Б. 50.

nima boyliklar bor, qaysi tog'ni kavlasa, nima chiqadi – hammasini yozib qo'yan ekan. Bu tilsim imorat tepasida bir qilich halinchak turadi. U yildan bu yilgacha shu qilich uch soat to'xtaydi. Shu paytda bir uquvi yetgan odam shu tilsim imorat ichiga kirib, shundan bir nusxa ko'tarib chiqsa, jami mamlakatda nima bo'lishini biladi. Qaysi kun yomg'ir yog'adi, qaysi kun g'or yog'adi, qaysi kun shamol bo'ladi – hammasini yozib chiqadi".¹¹

Ushbu so'zlarni aytgan roviy tinglovchisiga uquv-e'tiborli bo'lishga, Aflotun merosini egallashga chaqiradi va buning uchun lotin tilini ham o'rganish kerakligini ta'kidlab o'tadi:

"Yer yuzida bo'lib turgan hunarlarni o'rganay desangiz, e'tiborli bo'lishlik ko'nglingizda bo'lsa, lotinchani o'qishga qattiq kirishib, mahkamlik bilan o'qisangiz, shu Aflotunning hamma qilgan ishini bilasiz".¹²

Demak, nafaqat ilm-u hunarli donishmandlar, arab va fors tilini bilgan savodxonlar, balki xalqning savodsiz qatlami orasida ham Aflotun va Arastu siymolariining o'z qadr-u qimmati bo'lgan. Aflotun xalq ertak va afsonalarida sehr va joduning ustasi, kelajakni biluvchi donishmand, tilsim va jumboqlarni yechuvchi va o'zi ham shunday murakkabliklarni yaratuvchi tafakkur sohibi sifatida tasvirlanadi. Siymoning hatto ajalga va taqdirga ham chap berishga qodir bo'lgan zakovat egasi, biroq hech bir boylig-u amal, martabaga da'vo qilmagan va ilmdan boshqaga e'tibor qilmagan ulug' inson, buning ustiga Arastuga mehribon ustoz sifatida tasvirlanishi ham ahamiyatli. Ayni paytda Arastuning Aflotunga sadoqatli shogird va munosib izdosh etib tasvirlanishi real haqiqatga mos kelishi ham ahamiyatli motivlardan sanaladi.

Shunday afsona-ertaklarning yana birida Aflotun podsho Jamshid zamonida yashaganligi aytiladi. Unda podsho insonni ham xafa, ham hursand qiladigan hunar ko'rsatishini so'raganda, hakim podshoga hammomni taklif etadi. Podsho hammomni yaxshi qabul qiladi, biroq unga o't yoqadigan go'laxni qayerdan topaman, deb hayron bo'ladi. Shunda Aflotun "boz-boz degan hunarni

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Лукмони ҳаким. Эртақлар, нақллар, кулки-хикоялар, латифалар. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1990. Б. 52

¹² Кўрсатилган манба: Б. 52.

yo'qotsangiz, o't yoqadigan topilib qoladi"¹³, deydi. "podsho boz-boz hunari qaysi", deb qiziqqanda "boz-boz – dorboz, nayrangboz, qimorboz, bedanaboz, kaptarboz kabi"larni sanab beradi va bunday "hunar"larni man' etilishi evaziga hammomga o't yoqadiganlar ko'payadi.

Ertak qisqa hajm va sujetga ega bo'lishiga qaramasdan, unda ham xalq talqinidagi Aflotun obrazining muhim xususiyatlari ko'rinadi. Ya'ni Aflotun dono – u podshoga hammomni taklif etib, uni orastalikka chaqiradi. Boz-boz hunarini yo'qotishni taklif etishi esa yurtda jamiki bekorch i va firibgarlarni yo'qotish bo'lib, bunday ishni el faqat ulug' insonlardan kutadi. Podshoning "boz-boz"ning nimaligini bilmasligi ham kinoyaga yo'g'rilgandir. Ya'niki, o'z saroyidan tashqarini ko'rmagan, yurtdagi haqiqiy ahvolni bilmaydigan kaltabin podsholardan kulish bilan birgalikda, Aflotunga xalqning hurmati ham ushbu mo'jaz ertakda ifodalanadi.

Xulosa qilganimizda, xalq og'zaki ijodida Aflotun obrazi eng dono va kamil shaxs sifatida gavdalanadi. Unga ko'zboylog'ich-sehrgar, kelajakni oldindan ko'ruvchi, obi hayotni ilmi hikmat bilan qo'lga kiritgan ustoz va nihoyat taqdim o'zgartirishga intiluvchi xislatlari nisbat berilgan. Arastu obraziga esa koatgo'y va qobiliyatli, muhimi sadoqatli shogird, sohibi kamolot timsoli yuklatilgan.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Лукмони ҳаким. Эртаклар, нақллар, кулки-ҳикоялар, латифалар. Тошкент: Ғ.Ғулум, 1990. Б 52.

1.2. Sharq mumtoz adabiyotida Arastu siymosi

Buyuk qomusshunos olim va mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning ijodiy faoliyati juda xilma-xil va rang-barangdir. Alloma o'z davridagi mavjud bo'lgan hamma fanlarda ham salmoqli iz qoldirgan. Ibn Sino dunyoda, birinchi navbatda, buyuk tabib sifatida mashhur bo'lgani bilan birga, olimlar nazdida buyuk faylasuf sifatida ham hurmatli. Uning insonga, birinchi navbatda, amaliy jihatdan zarur bo'lgan tibbiy asarlari olim nomini butun dunyoga taratdi va uni o'chmaslikka olib keldi.

Ibn Sino tabibgina bo'lib qolmagan edi, u o'z davrining buyuk mutafakkiri, keyingi asrlar fani, adabiyotiga salmoqli ta'sir ko'rsata olgan buyuk siymo edi. Uning aniq fan sohalaridagi asarlari hamda falsafa va adabiyot bo'lib katta xizmatlari haqli ravishda uni jahon fani va madaniyatining ajoyib bir namoyandasi deyishga huquq beradi. Uning falsafiy-estetik g'oya va qarashlari jahon madaniyati erishgan yutuqlar qatoriga kirdi.

Ibn Sino ijodidagi ajoyib xususiyatlardan biri shuki, u asarlarida o'z davrining juda ko'p ilg'or g'oyalarini ko'rinarli aks ettira oldi. Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlari yunon mutafakkirlari, xususan Arestotel va albatta, u orqali Platon g'oyalari ta'sirida rivojlanganligini biz ulug' olimning asarlaridan va u haqda yozilgan ilmiy manbalardan bilib olishimiz mumkin. Jumladan, atoqli filosofshunos alloma Abdusodiq Irisov ulug' mutafakkir haqidagi o'zining "Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi" asarida quyidagilarni aytib o'tgan:

Abu Ali ibn Sinoning "She'r san'ati" risolasi Aristotelning "Poetika" asari ta'sirida yozilganligini ta'kidlagan.

Ibn Sinoning ko'rsatishicha, Empedokl bilan Gomerning o'rtasida vazndan boshqa hech qanday o'xshashlik bo'lmagan. Bu borada Ibn Sino yozadi: "Ammo Empedokl yozgan so'zlarda vaznning paydo bo'lishi bilan ham u tabiiy gaplardan iborat bo'lib qolgan, xolos. Lekin Gomerning vaznli kalimalari esa

she'riy so'zlar bo'lib kelgan. Shuning uchun Empedokl so'zlari hech qachon she'r bo'lolmaydi".¹⁴

A. Irisov Ibn Sinoning o'tmishdosh ustози – salafi Arestotelga ergashishi uning yunon she'riyatini tahlil qilishida, she'r va shoirlarga bo'lgan munosabatida ko'rgan va "Umuman olganda, bu asar Arestotelning "Poetika"si ta'sirida yaratilgan va o'z davri adabiyotshunosligini qamrab olgan bebaho asardir"¹⁵ deb munosabat bildiradi.

Ibn Sino o'zining ilmiy ijodi davomida Arestotelga yana ko'p bora murojaat etadi. Jumladan, Ibn Sino "Ash-Shifo" asarining so'nggi qismini "Bohiyot" deb nomlaydiiki, bu Arsetotelning "Metafizika"siga javoban bitilgan asardir.

Ibn Sino mantiq ilmini o'z ijodida nihoyatda qadrlaydi. Unga bag'ishlab "Ash-Shifo" nomli asar bitadi. Bu asarning uchinchi qismi "Al-Ibora" ham Arestotelning "Germenivteka" asari ta'sirida bitilgan. Sharqda "ustodi avval" nomi bilan mashhur bo'lgan Arestotelning bu asari Forobiy va boshqalar tomonidan tarjima qilingan va Sharq madrasalarida o'qib, o'rganilgan. Ibn Sino bu ulug' ustozning ushbu asariga sharh bitishdan maqsadi, unga bo'lgan hurmat va qiziqishini izhor etish bilan birgalikda, ushbu ilmning tushunilishini soddalashtirish va qulaylashtirish ham bo'lgan.

"Ash-Shifo"ga kirgan mantiqning to'rtinchi qismi "Al-Qiyos" deb ataladi. Ibn Sinoning bu asari Arestotelning "Birinchi Analitika"si ta'sirida yozildi.

"Ash-Shifo"dagi mantiqning beshinchi qismi "Al-Burhon" ("Isbot, dalil va hujjat")dir. Bu asar ham "ustodi avval"ning "Ikkinchi Analitika" nomli asari asosida ta'lif etilgan.

"Ash-Shifo" mantiq qismining undan keyingi kitobi "Al-Jadal" – munozarot bo'lib, Arestotelning "Topika"si asosida yozilgan.

¹⁴ А. Ирисов. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент: Фан, 1980. Б. 170.

¹⁵ А. Ирисов. Курсатилган манба. Б. 171.

“Ash-Shifo” mantiq qismining yettinchi kitobi “As-Safsata” bo‘lib, kitob ikki maqoladan iborat. Birinchi maqola to‘rt va ikkinchi maqola olti qismdan iborat. Unda sofistikaning ta‘rifi, ustun kelish masalasi, ma‘no jihatidan noto‘g‘ri xulosaga kelish va xato turlari, xislatlari to‘g‘risida, noto‘g‘ri xulosaga kelish sabablarini aniqlash va ularni rad etish yo‘llari va boshqa shu mavzudagi masalalar bayon etilgan. Asar Arestotelning “Sofistlarga raddiya bildirish haqida” deb nomlangan asariga asoslangan.

“Ash-Shifo”dagi mantiqqa oid asarlarning sakkizinchisi “al-Xatoba” – “Ritorika”dir. Ushbu asar ham Arestotelning “Retorika” asari asosida yozilgan bo‘lib, to‘rt maqola va 24 fasldan iborat. Kitobda muallif notiqlik san‘atining asosiy dasturi, bo‘limlari, ritorika bilan dialektikaning farqi, notiqning o‘z nutqidan foydalanish usullari, ko‘zlangan maqsad, ritorikaning ta‘rif va tavsifi kabi masalalar haqida bahs yuritadi.

“Ash-Shifo” mantiq qismi “Ash-She‘r” – “Poetika” kitobi bilan yakunlanadi va bu asar ham, yuqorida ta‘kidlaganmizdek, Arestotelning “Poetika”si asosida yozilgan. Ushbu asarlarda Ibn Sino ulug‘ salafi fikrlarini rivojlantiradi, uni yangi dalillar bilan mustahkamlaydi, zamonaviy fikrlar bilan bog‘laydi, hatto u bilan bahslashib, ba‘zi fikrlariga qo‘shilmaydi.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, Ibn Sino mantiq ilmlari borasida, asosan, Arestotel va u orqali Platon g‘oyalari ta‘sirida bo‘lgan. Shunday ekan, nafaqat buyuk olim, shu bilan birgalikda ulug‘ qalam sohibi – ijodkor bo‘lgan Ibn Sinoning badiiy ijodida ham Arestotel – Arastu timsoli aks etgan bo‘lishi kerak. Biroq ulug‘ adib asarlarida ustodi avval yoki Arastu nomi bevosita uchramaydi. Lekin uning uslubidagi majoziylikka e‘tibor qaratsak, balki u biror ramziy tarzda ulug‘ ustozini akslantirgandir, deb xulosa chiqarishga jur‘at etamiz.

Hali tasavvuf (demakki, majoz) adabiyoti o‘z takomiliga yetmasdan, ya‘ni X asrdayoq Ibn Sinoning asarlari majoziy uslubda yozildi. Bu Sharq adabiyotida majoziy fikrlash va so‘zlashning o‘rni ko‘rsatib beradi. Biroq Ibn Sinoning “Hayy ibn Yaqzon” (“Uyg‘oq o‘g‘li Tirik”) va “Tayr qissasi” (“Qush qissasi”), “Salomon va Ibsol” kabi falsafiy qissalari zohiran sharqona qissalar

asarda, botinan yunon falsafiy tafakkuri ta'sirida edi. Quyida biz mana shunday qissalardan birini talhil qilib o'tamiz.

"Hayy ibn Yaqzon" qissasining tili, uslubi juda og'ir. Buning sababini Sharb olimlaridan Mehron "Ibn Sino bu risolalarni o'zining eng yaqin shogirdlari uchun yozgan", deb izohlaydi.¹⁶ Ushbu qissada asarning bosh qahramonlari muallif va uning suhbatdoshi – Hayy ibn Yaqzon – yunon mutafakkirlari fikri bo'yicha, koinotdagi ilk yaratiq – logosdir. Musulmon Sharqi falsafasiga Aqli Avval, Ruhi Avval tarzida singgan bu yaratiqni Ibn Sino o'zining ushbu falsafiy asariga bosh qahramon etib tanlaydi va uni Uyg'oq o'g'li Tirik, Aqli faol nomlari bilan ataydi.

Asarda Hayy ibn Yaqzon o'zining sayohatchi ekanligini, hunari dunyo tezish bo'lganini aytadi va muallifga bir qancha maslahatlar beradi. Jumladan, uning birinchi maslahati farosat (mantiq) ilmini egallash va bu ilmning foydasi taqqid ilmlardan deb baholash bo'ladi. Hayy ibn Yaqzonning bu maslahati asarda o'q chiziqday o'tgan. Qissada muallif mantiq ilmini hayot chashmasiga ham o'rnatib, uning suvidan ichgan zot Bahri muhitda cho'kmaydi, jaziramada qaymaydi, muzliklarda qotmaydi, deydi. Bu fikri bilan Ibn Sino o'z falsafiy qarashlarida mantiqni (rasional bilishni) birinchi o'ringa qo'yishini ko'rsatmoqda. Shundan so'ng Hayy Ibn Yaqzon muallifni, avvalo, yonidagi narsalarga (oldidagi, o'ngidagi va so'lidagi) oshnolaridan ehtiyot bo'lishga chorlaydi. Bu oshnolarni Ibn Sino falsafiy qissalarining tadqiqotchisi A. Irisov "ichki va tashqi sezgilar" deb nomlaydi.¹⁷

Hayy ibn Yaqzon muallifga o'zi bilgan narsalarni hikoya qilib beradi. Bu hikoyalar borliqning yaratilishi "ontologiya" va insonning bilish muammolari "genesologiya" bilan bog'liqliki, bu fikrlarning barchasida yunon falsafasi, jumladan, Aflotun va Arastuning ta'sirini sezish mumkin. Biroq bu ta'limotni Ibn Sino o'z o'quvchisiga obrazli til bilan bayon qiladi. Jumladan, koinot jismlari va qavatları mamlakatlarga, iqlim, dengiz va daryolarga, inson ruhiyatidagi holatlar

¹⁶ Ibn Sino Abu Ali. Salomon va Ibsol. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1980. – B.13.

¹⁷ Ibn Sino Abu Ali. Kўrsatilgan asar - B.118.

Hayvon va afsonaviy jonzotlarga o'xshatilgan. Odam ruhiyatidagi sezgilar turli mavozimdagi xodimlarga qiyoslanganki, bu kabi o'xshatishlar asarni falsafiy tezis toifidan obrazli til bilan so'zlaydigan badiiy asar darajasiga ko'targan muhim omillardan hisoblanadi.

Qissa oxirida Hayy ibn Yaqzon barcha yaratilgan podshohini ta'riflab, hech kimga o'xshamaydigan, hech narsaga ehtiyoji yo'q, vasfini bayon qilishga tillar o'z bo'lgan zot deb ta'riflaydi. Asar "Istasang, menga ergash, seni menga olib borayin" degan jumla bilan yakunlanadi. Ko'rinadiki, bu yerda gap Tangri haqida bormoqda, lekin Ibn Sino unga tasavvuf ta'limoti ta'lim berganidek, "o'zlikni anglab", "axloqni poklab" emas, balki, ratsional bilimlarni egallab, dunyoni anglash orqali, ya'ni faol aql yordamida borishni ta'kidlamogda. Mana shu dalillarga asoslanib, qissadagi Hayy ibn Yaqzon – uyg'og' o'g'li Tirik obraz Arastuning ramziy timsoli emasmikin, degan savol tug'iladi.

Birinchidan, Hayy ibn Yaqzon (Aqli Avval, logos) obrazining o'zi ham, o'rgatadigan bilimlar ham mantiq ramzidir. Ibn Sino ijodidagi va umuman, bu davrdagi mantiq esa, bevosita, Platon va Arestotel (Aflotun va Arastu) nomlari bilan bog'liqdir.

Ikkinchidan, qissada Ibn Sino Hayy ibn Yaqzonni ulug' ustoz, barcha bilimlarni egallab, Tangri qoshiga eltuvchi hakim ma'nosida tasvirlaydi. O'sha davr Musulmon Sharqi ilmi uchun Arastu ustodi avval sifatida hurmatli edi.

Uchinchidan, qissadagi qahramon va tasviriy vositalarning hammasi ramziy bo'lganligi uchun Ibn Sino ustodi avval siymosini asl nomi bilan atamay, "Hayy ibn Yaqzon" ("Uyg'og' o'g'li Tirik") deya nomlaydi.

Muhammad Avfiy Buxoriy XII asrning oxiri va XIII asrning birinchi yarmida yashab, ijod etgan, o'z davrining peshqadam olimi mohir tarjimoni va yirik adiblaridandir. Uning hayoti va ijodi haqida dastlabki ma'lumot undan bir asr keyin yashagan Hamidullo Mustavfiyning asarida uchraydi. Avfiy taxminan 1172-1177 yillarda Buxoroda ilm ahli oilasida tug'ildi. U ona shahri Buxorodagi madrasalarda zamonasining peshqadam olimlari va mutafakkirlaridan ta'lim oldi. Avfiy o'z ilmini kamolotga yetkazish maqsadida uzoq yillik safarga chiqib,

1204-1205 yillarda Xorazmga keladi. Avfiy bu yerda shayxlar Najmiddin Kubro va Majiddin Sharaf Bag'dodiylar bilan uchrashadi. Shu yili u Niso orqali Xuroson viloyatiga keladi. Nishopurda bir muddat ilmiy tadqiqot bilan mashg'ul bo'lgan Muhammad Avfiy u yerdan Tus, Hirot, Seyiston, Marv orqali Hindistonga ketadi.¹⁸

Avfiyning ilm-fan jamoatchiligiga "Tabaqoti ibn Salom", "Tabaqoti Qutayba", "Yatimat ud-dahr", "Lubob ul-albob", "Javohir ul-hikoyot" kabi asarlari ma'lum. "Javohir ul-hikoyot" asari to'rt qismdan iborat va har bir qismi yigirma besh bobdan tashkil topgan. Asarda qadimgi Yunoniston, Hindiston, Turon, Eronning iqtisodiy, madaniy, siyosiy-axloqiy hayoti, tarixiga aloqador hikoyalarni o'qish mumkin. Mana shu asarda Iskandar Zulqarnayn va uning ustози Arastu haqida hikoyat bor. Unda tasvirlanishicha, "Iskandar ustози Arastuni juda hurmat qilardi. Podsho bo'lib, taxtga o'tirgan, jahongir fotih bo'lib yetti iqlim-u, yetti kishvarni egallagan Iskandar, ustози kelsa, o'rnidan turib joy ko'rsatar, shogirdlik burchini bekam-u ko'st bajarardi. Bir kuni undan "Arastuni otangizdan ziyod hurmat qilasiz. Bunchalik hurmat-e'tiborning sababi nima?!" - deb so'rashibdi.

-Ha, shunday, - javob beribdi Iskandar. Ustozimni otamdan ziyod hurmat qilaman. Sababi, otam meni osmondan yerga tushishimga sabab bo'lgan bo'lsa, ustozim yerdan osmonga kotarilishimga sabab bo'lgan.¹⁹

Bu hikoyatni qadimgi yunon tarixchilari asarlarida ham uchratish mumkin. Hikoyat darhaqiqat Aleksandr Makedonskiy va Arestotelga nisbat beriladi. Qisqa va ahamiyatli bu javobdan olam-olam ma'no uqish mumkin. Birinchidan, savoldagi hasad va alamga qarshi javobda xotirjamlik bor. "Ustoz (yoki boshqa kimdir) otangizdan ziyodmi?" degan so'z odatda shoh g'azabiga loyiq bo'lishi kerak, ammo javob beruvchi kishi nafaqat shoh va jahongir, balki hikmat sohibi bo'lgan mutafakkirdir. Shuning uchun u bu so'zdan qahri kelmaydi, balki xotirjamlik bilan tasdiqlaydi va buning sababini aytadi.

¹⁸ Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Авфий. Рашкчи эрни жазолаган хотин. Тошкент: Ф.Фулом, 2012. – Б. 7.

¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Авфий Бухорий. Жавохир ул-хикоят. Тошкент: Ф.Фулом, 1978. Б.56.

Osmon degan soʻz arvothlar olami (oʻsha davr tasavvuri boʻyicha Olimpni, yaʼni Ulugʻ Dargoh)ni anglatga, yer soʻzi gunohkor bandalar vaqtincha makon tutgan zamin maʼnosida kelayapti. Ushbu qisqagina hikmatda ustozga hurmat va eʼtimod ulugʻlanmoqda. Ota sababli yuqoridan quyilagan, yaʼni arvothlar olamidani inson boʻlib tugʻilgan farzand, ustoz sabab, yaʼni uning oʻgʻitlari oqibatida oddiy bandalar olamidani ulugʻlar olamiga, yaʼni osmonga koʻtarilishiga sabab boʻlgan. Ustozning hurmatining sababi mana shu. Bu javobni eshitgan kishi shukutda qolgani shubhasiz. Chunki bu javobda keng maʼnodagi haqiqat bor. Bu haqiqatni har kim tushunavermaydi. Biroq Iskandarday sohibi qudrat va sohibi hikmat boʻlgan inson bu haqiqatni anglagan va shu sababdan ustozni eʼzozlagan. Mana shu hikmatli javob sabab xalqda “ustoz otangdan ulugʻ” degan ibora – hikmatli soʻz paydo boʻlgan. Bu qisqagina hikoyat xalq orak va afsonalariga aylandi, Jomiyning “Xaradnomai Iskandariy”sida va oʻzbek shoiri Xojaning “Gulzor” asarida ham qayta ishlandi.

Xamsanavis ijodkorlardan tashqari adabiyotda, xususan, XII-XV asrlarda kamolotga yetgan tasavvuf adabiyotida ham yunon faylasuflarining, ayniqsa, Aʼlilotun va Arastu obrazlarining oʻziga xos talqinini koʻrishimiz mumkin.

Bu adabiyotning yetakchi vakillaridan biri Farididdin Attor Nishopuriydir. Attorning tasavvufiy gʻoyalarga asoslangan “Musibatnoma”, “Ilohiynoma”, “Ushturnoma”, “Tazkirat ul-avliyo”, “Mantiq ut-tayr” kabi badiiy asarlar yozganligini Navoiy “Lison ut-tayr” dostonida alohida taʼkidlagan.

Attor ijodida Sharq adabiyotida, xususan, hikoyatchiligida rivojlangan obrazlar tasavvufiy maʼnoda bor boʻy-basti bilan namoyon boʻladi. Uning asarlaridan biri sanalgan “Ilohiynoma” dostoni – maʼnaviy-axloqiy asar hisoblanib, u ham bir qamrovli hikoya va bir qancha kichik hikoyatlardan tashkil topgan. Asosiy hikoya toʻqimasiga singdirilgan kichik hikoyalarda Attor zuhdiy va tasavvufiy mavzulardan bahs etadi.²⁰ Asar ilohiyotdan, ilohiy asrordardan bahs qilsa-da, uning sujeti juda oddiy. Qoliplovchi hikoyada tasvirlanishicha, bir

²⁰ Комилов Н., Махмудов М. Фаридиддин Аттот маънавий мероси. Сузбоши. // Фаридиддин Аттот. Мантик ут-тайр. Насрий баъни. Таржимоулар: Комилов Н., Махмудов М – Тошкент: Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 8.

podshohning olti o'g'li bo'ladi. Podshoh ularning har birini alohida chaqirib, ularni uchun eng qadrlı narsa nima ekanligini so'raydi. O'g'illar javob berishadi. Podshoh ularning har bir javobiga o'z munosabatini bildirar ekan, o'g'illariga goh otalik nasihati bilan pand bersa, goh do'st bo'lib fikrlashadi. Savollariga javob qaytaradi. Ularni qaysidir ma'noda tarbiyalaydi, fikrlarini ijobiy tomonga o'zgartirishga harakat qiladi. Ushbu asarda Aflotun haqida bir hikoyat bor. Unda tasvirlanishicha, Aflotun misni oltinga aylantirish maqsadida al-kimyoni o'rganmoqchi bo'libdi. Bunga umrining ellik yilini sarflabdi. Nihoyat soch tolası va tuxum po'chog'idan iksir (eleksir, ya'ni misni oltinga, toshni qimmatbaho shayyoga aylantiruvchi modda) yaratib, maqsadiga erishibdi. Ilmining natijasida hammama joyni oltin qoplab ketibdi, ko'ziga oltinning qadri qolmabdi. Shunda shu olim ellik yil umrini bexuda sarflaganini, undan ko'ra o'zidagi javharni (qaboni) oltinga aylantirishi yaxshi ekanligini anglab yetibdi. Va barcha ilm-u tafakkurini shunga qaratibdi. Natijada ilohiy asrorlar uning ko'z oldida ochila beribdi. U bir dori ichsa, olti oy och qolmay, tinmay ilm olar, yana bir dorini o'z mol qilsa, olti oy uxlamay ishlarkan. Bir kuni uning ziyoratiga shogirdi Arastu va fotih Iskandar kelishibdi. Ular ustozning tinmay ilm izlashidan hayratga tushibdilar va bir lahza tin olib, ovqatlanish va orom olishni taklif qilishdi.

“Sikandar ham Arastu o'ltirib chun,

Kutishdi, demadi bir so'z Filotun.

Sikandar dedikim, aytgil biror so'z,

Biror hikmatli so'z ayt, beg'ubor so'z.

Lab ochdi, dedi ul ustodi ayyom:

Sukutdir bizni etguvchi saranjom...

Sikandar dedi: ey mardi jahonsen,

Yotib, rohatda uxla bir zamon sen.

Sikandarga javob aylab dedi u:

Hali oldindadir olamcha uyqu.

Bilolmam, bor emishmu yo adamdir?

Mening uygʻ oq hayotim ushbu damdir.

Aflotunning ushbu kalomidan soʻng, Arastu va Iskandarning koʻzi ochilganday boʻladi. Aflotun esa ularni qoldirib, toqqa – uzlatga qarab ketadi. Hikoyatdan xulosa chiqarar ekan Attor yozadi:

Tilarsen gar oʻshal kimyoi ravshan,

Oʻtirma, darsni Aflotundan oʻrgan.

Demak, tasavvuf adabiyotining ulugʻ vakili Farididdin Attor Aflotunni asl zohir ilmiining ulugʻ vakili sifatida tasvirlaydi. Ilm-u amal yordamida misni oʻziga aylantirgan, yaʼniki eng ulugʻ niyatiga yetgan donishmand asl haqiqatni esa shundan keyin anglab yetadi. Yaʼni oʻzidagi javharni – qalbni takomillashtirishga harakat qiladi va komil inson boʻlib yetishadi. Qalbi haqiqatga erishadi, koʻz oldida ilohiy bilimlar siri ochila boradi. Oxiri qalbidagi bilimlarni shogirdlariga (Arastu va jahon fotihi Iskandarga) nasihat tarzida qoldirgan ulugʻ ustoz (Aflotun) Haq bilan yakkama-yakka qolishi uchun uzlatga oʻtkinadi. Bu hikoyat bilan Attor Aflotun siymosiga oʻz idealidagi komil pir qurʼon xususiyatlarini singdirgan. Biroq bunda ham qandaydir maʼnoda haqiqat bor. Maʼlumki, Platon asosiy olamni gʻoyalar olami deb hisoblab, u olamni mavjud real dunyodan afzal va yuqori hisoblagan. Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd kabi olimlar ilmiy merosi orqali Platon qarashlaridan Attor ham bahramand boʻlgan boʻlishi mumkin va shu sababli ham u Aflotunni ilohiy sirlar sohibi boʻlgan ustoz sifatida tasvirlagan.

Oltin Oʻrda adabiy muhitida oʻzbek adabiyotida epik asarlar yaratish borasida jiddiy tajribalar qilina boshlandi. Ijodkorlar bu paytda markazlashgan davlat uchun kurash gʻoyasini ilgari surdilar, original obrazlar yaratdilar. Oʻzbek adabiyotining namoyandalari oʻzbek adabiyatining oʻsishi va mustahkamlanishiga ham katta hissa qoʻshdilar, adabiyot va janrlarning ravnaq topishida katta rol oʻynadilar. Bu davrda gʻazal, ruboiy, qitʼa, tuyuq, qasida, noma, munozara, doston va boshqa janrlarda qimmatli xil asarlar yaratildi.

Shoir Xorazmiy o'zbek adabiyotida she'riy noma janrining asoschisi bo'ldi. U dunyoviy sevgini zavq-shavq bilan kuylab "Muhabbatnoma" asarini yaratdi. Xo'jandiyning "Latofatnoma"sidan so'ng bu janrda ijod qilish an'ana tusiga kirgan. Unga Yusuf Amiriy, Said Ahmad Mirzo kabi ijodkorlar o'z davrida javob nomalar yozganlar.

Noma janrida ham biz tadqiq qilayotgan obrazlarga murojaat qilish holatlari uchraydi. Jumladan, Xorazmiyning "Muhabbatnoma"sida shunday satrlar bor:

Gar Aflotun sening ishqingga tushsa,

Berur yelga qamuq tadbiru royin²¹.

Ya'ni, Agar Aflotunday bilimdon, dono inson ham sening ishqingni his etsa, barcha tadbir va yo'l-yo'riqlarini shamolga sovurgan bo'lardi, ya'ni sening ishqing Aflotunni ham yo'ldan ozdirardi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Arastu obrazi Ibn Sino ijodida Hayy ibn Yaqzon (Aqli Avval) obrazida ramziy ma'noda qo'llanilgan bo'lsa, Muhammad Avfiy Buxoriy ijodida shogirdiga hurmatli bo'lgan ulug' ustoz misolida, Aflotun obrazi esa tasavvuf adabiyotining vakili Farididdin Attor ijodida esa Haqqa yetgan komil inson sifatida aks ettirilgan.

²¹ Муборах номалар. Ўзбек адабиёти буюстони. Тошкент: Ф.Ғулом. 1987. Б. 12.

II bob. Xamsanavis ijodkorlar va Alisher Navoiy dostonlarida yunon donishmandlari

2.1. Arastu – ustodi avval timsolining Navoiy ijodida qo'llanilishi

Muqaddas yettilik tushunchasi yer yuzidagi deyarli barcha xalqlar uchun birdek e'tiborli hisoblanadi. Chunki bu raqam sehrli raqamlarning eng mashhuri bo'lib, ayniqsa Sharqda juda e'zozlangan. Bu raqamning kelib chiqishi va sayyoralar bilan bog'lanishi haqida ma'lumot berar ekan, S.Hasanov Bobilning janubida yashagan shumerlarning diniy e'tiqodlari bilan bog'liq holda deb tushuntiradi.²² Zoir Ziyotov "Shumerlar va Turon qavmlari" kitobida shumerlar aslida O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari degan fikrni o'rtaga tashlaydi.²³ Bu xalqning ijodiyoti namunasi hisoblanmish "Bilgamish" dostonida yettilik xammiyatli obrazlardan sanaladi. Jumladan, "Shumerlarnig epik poeziyasida muhabbat ilohasi Inanna Yer osti olamiga yetti darvoza oldidan o'tadi, diniy ibodatxonadagi koinlar yetti darajaga bo'linishadi va hokazo. Bu davrda hali Bobilning kuchli madaniyati, uning mashhur yetti sayyora – yetti asosiy iloh g'oyasi shakllanmagan edi. Shumerlarning madaniyatini o'zlashtirib, rivojlantirgan Bobil tamaddunida astronomiya ham asosiy o'rin egallab, yer sferidagi yetti sayyora (o'sha davrdagi tasavvur bo'yicha) olam va inson hayotiga ta'sir o'tkazuvchi yetti iloh deb qabul qilindi. Yettilikka asoslangan hafta kunlari shakllandi. Yetti iloh kunlarning har birining homiysi deb belgilandi. Adabiyotshunos Zuhra Mamadaliyevaning "Lison ut-tayr obrazlari: ramz va majoz olami" kitobida bu haqida quyidagicha ma'lumotlar bor: "Islom dinining yakkaxudochilik g'oyasi – Tavhid ta'siri Musulmon Sharqi tasavvurlarida olam muvozanati masalasida yettilik garmoniyasi diniy-ilohiy xammiyatini pasaytirdi. Bobil diniy qarashlari va madaniyati orqali o'zlashgan qadramonlar endi ilohlar emas, shunchaki sayyoralar sifatida talqin qilina boshlandi. Biroq bu garmoniya Sharq xalqlari ongiga shunchalik singib ulgurgan edi, uni xalq tafakkuri va iste'molidan butunlay chiqarib tashlashning iloji

²² Bu haqda karant: Hasanov S. Raqamlarning ramziy jilvalari. / Navoiyning etti tuxfasi. – Toshkent: F. Xayyam nomidagi nashriyat-matbaa birlashmasi, 1991. B – 15152-161.

²³ Bu haqda karant: Ziёtov Z. Shumerlar va Turon kavmlari. Toshkent: Mumtoz so'z, 2012.

bo'lmadi. Bundan tashqari yettilik islom dinida ham o'z e'tiboriga ega bo'lmoqda edi. Yagona tangri – Ollohning dunyoni yetti kunda yaratganligi, yetti do'zax-u undan bitta ko'p jannat, osmon va yerning yetti qavatligi tushunchasi me'rojnoma bilan bog'liq holda tasvirlanayotgan edi.²⁴ Yetti sayyora haftaning yetti kuniga, yetti iqlimga va kishilar ongiga ta'sir o'tkazishi, homiylik qilishi, hosiyatli yoki hosiyatsiz ekanligi va hokazolar haqidagi qarashlar Musulmon sharqi astrologiyasida ham saqlanib qoldi. Garchi endi ular ma'budlar tugul, bohiy kuchga mustaqil ega farishtalar darajasida bo'lmasalar ham, me'rojnomalarda tasvirlanishicha, islom payg'ambarining rikobini o'pib, uning qadamining yetganidan faxrga to'lsalar ham, har qalay, yashab qoldilar.²⁵

Aytish mumkinki, mumtoz adabiyotning ajralmas qismi bo'lmish tasavvuf adabiyotida ham “yetti” raqami ramziy ma'noga ega deb qabul qilindi. Tasavvufda “yetti maqom”, “yetti hol” kabi atamalarga muvofiq ravishda “yetti qat'iyat”, “yetti sayyora”, “yetti olam” kabi ramziy timsollar paydo bo'la boshlagan. Tasavvufning avvalgi bosqichlarida to'rtga bo'lib tasniflangan nafs martabalarini naqshbandiyalar yettita deb belgiladilar. Ular quyidagilardir: nafi sinora, nafi lavvoma, nafi mulhama, nafi mutmainna, nafi roziya, nafi marziya va nafi komila (sofiya).²⁶

So'fiylar yetti qavat osmonni insonning yetti sifatiga muqoyasa qilishgan. Bunda ham aynan yetti raqamining ifodalanishi osmonning yetti qavatligi haqidagi mifologik tasavvur bilan bog'lanadiki, tasavvufda bu timsol, ko'rganimizdek, o'ziga xos qayta ishlanganligiga, ya'ni ilohiyotning mazhari inson bilan bog'langanligiga guvoh bo'lamiz. Demak, so'fiylar talqinidagi afloki ma'baga insonning quyidagi sifatlari muqoyasa qilinadi: *hayot, ilm, eshitish, ko'rish, qudrat, kalom, iroda*. Ko'rganimizdek, yuqoridagi barcha sifatlar, avvalo, Yaratganning sifatlari hisoblanadi. Uning insonga mansub deb anglanishi

²⁴ Bu haqda karant: Жураев М., Холмухамедов К. Етти икклимдаги “етти”лар. – Тошкент, Фан, 1989; Жураев М. Сехрли рақамлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991; Жураев М. Ўзбек халқ эртакларида “сехрли” рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.90-126; Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеърлятида рақам рамлзлари ва рақамнинг талқини (XII-XV асрлар). Фил. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: 2006

²⁵ Мамадалиева З. Лисон ут-тайр образлари: рамз ва мажоз олами. Тошкент: Тамаддун, 2014. – Б. 105.

²⁶ Бу хақда карант: Авроля Курьоний. Мусанниф: Мухаммад Зоҳид Иброҳим ал-Бусравий. – Тошкент: Шавруннахр, 2005. – Б. 86-100.

na nafaqat Inson Yaratganning halfasidir, degan islom tushunchasiga, balki Inson Yaratganning bir qismidir, Unda bor narsa, bunda ham mavjuddir, degan tasavvufiy e'tiqodga bog'lanadi. Adabiyotshunos olimi Sofiya Rayevaning "O'zbek mumtoz she'riyatida raqam ramzlari va ularning talqini" nomli dissertatsiyasida ma'lumot berilishicha, so'fiylar ruhning martabalarini yettita deb bilishgan. Bular: 1) hayoti hayvoniya; 2) ruhi izofiya; 3) hayoti insoniya; 4) ruhi kasif; 5) ruhi latif; 6) ruhi altof; 7) ruh ul ruh.²⁷ Ushbu darajalar tasavvuf bosqichlari kabi ruhning kamoloti va oqibatda, Xoliq dargohiga erishilishi bilan izohlanadi.

Mana shunday salmoqli merosdan daho shoir Alisher Navoiy "Sab'ai sayyor" va "Saddi Iskandariy" dostonlarida mohirona foydalangan. "Saddi Iskandariy"da Iskandarning musohiblari ham yetti mutafakkir donishmandlar hisoblanadi.

"Yetti donishmand" tushunchasi qadimgi xalqlardagi yetti iloh tushunchasidan kelib chiqqanligi haqida folklorshunos olimlar M.Jo'rayev va X.Xolmuhamedovning "Yetti iqlimdagi yettilar" kitobida ma'lumot berishgan.

Falsafashunos olimlar S. Ro'zimurodov va A.Karimovlarning "Falsafiy fikrlar taraqqiyotining ibtidosi xususida" nomli maqolasida qadimgi Yunonistondagi yetti donishmand haqida quyidagicha ma'lumot keltiradi: "Qadimgi Yunonistonda "Yetti donishmand" degan tushuncha mavjud bo'lib, bunda o'z davrining yetuk faylasuf olimlari, notiq va qonunshunoslar bu yettilikdan o'rin olgan. Bu yetti donishmand orasida Fales, Salon, Suqrot, Pitagor, Anaksagor va albatta Anaharsis ham nazarda tutilgan".²⁸ Bu faylasuflar bu davrda yashamagan va bu hisob ham shartli bo'lib, ba'zi manbalar boshqacha ma'lumot berishlari ajablanarli emas.

Alisher Navoiy asarlarida yunon faylasuflarining o'ziga xos o'rni va talqini mavjud. Bu talqinlar o'zining protatipiga – asliyatiga g'aroyib tarzida o'xshaydiki, biz bu obrazlarning talqinlarini o'rganish orqali Navoiy dahosining

²⁷ Хумаева С. Ўзбек мумтоз шеърятнда рақам рамзлари ва уларнинг талқини (XII-XV асрлар). Фил. фан. дисс. – Тошкент: 2006. – Б. 39.

²⁸ С. Рузимуродов, А. Каримов Фалсафий фикрлар таракқиётининг ибтидоси хусусида./ www.ziyounet.uz

yana bir qirrasini – uni yunon falsafasi va faylasuflaridan atroflicha xabardorligini bilib olamiz. Ulugʻ shoir ijodida yunon faylasuflaridan Aflotun, Arastu, Suqrot va Farfinyus(Faysogʻurs)lar alohida ahamiyat kasb etadi.

Iskandar haqidagi dostonlarda Iskandarning ustози Arastu haqidagi qarashlari mavjud edi, lekin Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy”ga kelibgina yetti donishmand motivi shakllandi. Navoiy Iskandar haqidagi dostonini ustози Jomiy kabi “xiradnoma” shaklida yozishi mumkin edi. Biroq unda turkiy tilda anʼanaviy “Xamsa” yozish imkoni yoʻq, degan qarashlar paydo boʻlishi mumkin edi. Shuning uchun Navoiy Iskandarning harbiy yurishlari, fath-u zafarlarini ham kuylashga qaror qildi. Biroq dostonida yetti donishmand obrazi ahamiyatli obrazlar qatorida qoldirildi.

Navoiy oʻz dostonida Iskandarni komil inson obrazida tasvirlashni soʻhlagan va shuning uchun Iskandarni donishmanlar orasida, ulardan nasihat bergilaydigan, savollar berib, javob oladigan va ularga amal qiladigan adolatli shoh etib tasvirlagan. Navoiyning yetti donishmandi quyidagicha: *Aflotun (Filotun), Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmus, Farfinyus va Arastu*.

Arastu – yunon faylasufi Platonning shogirdi boʻlgan Arestotelning Smarqona nomi. U 384 yilda Egey dengizi boʻyidagi Stagir shahrida tugʻilgan (shu tufayli baʼzan uni Arastu Straniriy deyishadi). Ellada Ittifoqidan ajralib chiqqan bu mustaqil shahar-davlat keyinroq Makedoniyaning taʼsiriga tushadi. Arastuning otasi Nikomax tabiblar naslidan boʻlib, Makedoniya shohi Ementa III xuroyida xizmat qilardi.

Arastu 367 yilda Afinada mashhur Aflotun akademiyasiga oʻqishga kirdi va u yerda 12 yil shogirdlikni oʻtadi, soʻng shu akademiyada oʻqituvchilik qila boshladi. Aflotun shogirdi Arastu bilan faxrlanardi.

Arastu yoshligidan Makedoniya shohining oʻgʻli Filip II bilan oʻrtoq edi. Filipp II taxtga chiqqach, 340-yil Arastu Makedoniya poytaxti Pellaga taklib qilib, uning oʻgʻli 13 yoshli Aleksandrga murabbiy etib tayinlandi.

Arastu shogirdini Homerning “Iliada” dostonida kuylangan qadramonliklar ruhida tarbiyalay boshladi. Keyinchalik Aleksandr “Men Arastuni

otam qatori hurmatlayman, chunki otam menga hayot berdi, Arastu hayot qadriyatlarini berdi”, degan ekan (Uning bu soʻzi Sharqda ham mashhur boʻlib, bir qancha variantlarda talqin etiladi, bu haqda biz ishimizning 1-bobida toʻxtalib oʻtdik.). 339 yil Aleksandr taxtga oʻtirgach, Arastu ona shahri Stagirga qaytadi. Filipp II vaqtidagi urushlarda vayron etilgan bu shaharni Aleksandr ustozining hurmati uchun qayta tiklab beradi.

Arastu Firdavsiyning “Shohnoma”sidayoq Iskandarning ustozlari sifatida qayd etiladi. Nizomiy Ganjaviy “Iskandarnoma” va Xisrav Dehlaviyning “Oinai Iskandariy”sida Iskandarning asosiy ustozlari, nadim-u mulozimlari sifatida qayd etiladi, dengiz sayyohatida ham u bilan birga boʻladi. Jomiyning “Xiradnomai Iskandar”ida ham u shu vazifani bajaradi.

“Saddi Iskandariy”dagi asosiy donishmand va Iskandarning ustozlari boʻlgan bu faylasuf Iskandar taxtga chiqqanidan toʻ umrining oxirigacha uning nasihatlariga amal qiladi. Uning nasihatlari jahongir fotihni ulugʻ donishmand boʻlib yetishuvida katta ahamiyatga ega boʻladi. Unga jahonni koʻrsatuvchi oʻyinini yasab berishda Buqrot bilan yuz nafar olimga rahbarlik qiladi.

Nizomiy Ganjaviyning Iskandar Zulqarnaynga bagʻishlangan “Iskandarnoma” dostoni ikki boʻlimdan: “Iqbolnoma” va “Sharafnoma”dan tashkil topgan. Dostonning ikkinchi boʻlimi “Sharafnoma” jahongir-fotihning donishmandlar bilan boʻlgan suhbatlaridan tarkib topgan. Unda Arastu obrazi donishmandlikni mujassamlashtirgan asosiy timsol vazifasida talqin etilgan.

Misrlik Maryam ismli malika Shom (Suriya) podshohi boʻlib turganda, qudratli Habashiston davlati qoʻshinlari hujumidan ogʻir ahvolda qoladi. Maryam oʻz davlatini himoya qilish uchun jahongir-fotih Iskandar Zulqarnayndan yordam soʻrab, murojaat etadi. Iskandar Maryam Misriyning soʻzlarini tinglab, maslahat uchun ustozlari Arastuning qoshiga yuboradi. Malikaga harbiy yordam berishdan avval, Arastu unga ilmi hikmatga oid juda koʻp bilimlarni oʻrgatadi.

Nizomiy dostonida yozilishicha, Arastu hakimning Iskandar huzuridagi martabasi shu qadar yuksak ekanki, podshoh va malikalar Arastu qoʻl

yuvayotganda, ko'za ko'tarib suv quyib turishni orzu qilar ekanlar. Xususan, malika Maryam ham shu sharaflı xizmatga muyassar bo'ladi.

Arastu malikaga o'z davlatining qudratini oshirish uchun qo'shinlariga va xalqqa g'amxo'rlik qilish zarurligini uqtiradi. Buning uchun Arastu boylik, siym-u zar kerakligini aytib, Maryamga misni oltin qilish haqidagi hunar – "Al-kimyo"ni o'rgatadi. Malika bu ilmlarni va adolatli davlat boshqaruvini o'rganib, mamlakatini kuchli davlatlar qatoriga kiritishga erishadi.

Jomiyning "Iskandarnoma..."si haqida f.f.n. D. Yusupova "Xiradnomai Iskandariy" ("Iskandarning donishmandligi") dostonida esa Iskandar qiyofasida tasavvufga kirgan va shu asosida hayotini qurgan solik timsoli yaratilgan"²⁹, deb fikr bildiradi. Xiradnomada ham Arastu Iskandar otasining topshirig'i bilan unga odob-axloq va podsholik sirlaridan ta'lim bergan ustozı sifatida tasvirlanadi. Doston Faylaqusning o'g'li hisoblangan Iskandarning tug'ilishi, ta'lim olishi, kamolotga yetishi va otasi o'limidan keyin xalq talabi bilan podsho bo'lishi kabi voqealarning qisqacha bayonidan keyin faqat xiradnomalardan iborat bo'lgan asar hisoblanadi. Undagi xiradnomalarning birinchisi Arastu xiradnomasi hisoblanadi.

Xiradnomalarda quyidagi hikmatlar alohida sanab o'tiladi:

1. Tinglay bilish madaniyati. Bu hikmat quyidagi baytda aks etadi:

U qil, bu qil degan emasdir fozil,

*So'z tinglay bilishni fazilat deb bil.*³⁰

2. "Nima eksang, shuni o'rasan," qabilidagi hikmat:

Jahon bir tog' bo'lsa, fe'lingdir sado,

*Fe'lingdan o'zingga keladi jazo.*³¹

3. "Avval o'zingga boq" qabilidagi hikmat:

Kim tuzatmoq esa jahon xalqini,

*Avvalo tuzatsin u o'z xulqini.*³²

²⁹ Абдурахмон Жомий. Рисолини аруз. .Сузбоши уринда. Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова. Тошкент: ТАМАДДУН, 2014. – Б. 5

³⁰ Абдурахмон Жомий. Искандар хирадномаси. Форсийдан Беруний мукофоти лауреати Шоислом Мухамедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б. 42.

³² Қўрсатилган манба. Б. 42.

4. Amal ham soʻzdek chiroyli boʻlishi toʻgʻrisidagi hikmat:

Chiroyli soʻzingga boʻlma mahliyo,

Soʻzingdek ishingni bezat avvalo.

Nasihatchi ishi boʻlganda murdor,

*Uning nasihati topmas eʼtibor.*³³

5. Yomon odatning zarari va yaxshi feʼlning foydasi toʻgʻrisidagi

hikmat:

Yomon odat berar senga halokat,

*Yaxshi odatingdan arir falokat.*³⁴

Koʻrib oʻtilganidek, bu hikmatlarning baʼzilari faqat davlat boshligʻiga nisbatan aytilganga oʻxshaydi. Hukmdor uchun tinglay bilish madaniyati adolat bilan hukm chiqarish uchun kerak boʻladigan sifatlar sirasiga kiradi. Amal ham soʻzdek goʻzal boʻlishi toʻgʻrisidagi hikmat esa nafaqat hukmronga, balki har bir inson uchun ham kerakli amallardan sanaladi.

Xiradnomaga ilova qilib keltirilgan Tulki maslahatiga kirib suvga choʻngʻigan tuya hikoyatida esa kishi birovning gapiga kirib emas, oʻz tafakkuri asosida ish koʻrishi kerakligi tasvirlanadi.

Dostonda Atastu nomi xiradnomalardan keyin ham “Iskandarning Arastuga vasiyatnoma yozdirgani”, “Arastu shogirdlarining hikmat nuktasini bergani va Iskandarning undan xabar topib, ularga marvarid marjonlari topshirgani”, “Iskandarning onasiga Arastuning taʼziyanomasi” kabi boblarda ham ishtirok etadi.

“Iskandarning Arastuga vasiyatnoma yozdirgani” bobida fotih Iskandar zamani qolgan ustozidan nasihatnoma yozib yuborishini soʻraydi. Arastu unga inson moli, taxt-u tojining hech nimaga arziyasligi, bugun bor-u ertaga yoʻq boʻlishi mumkinligi haqidagi soʻzlardan iborat nasihatnoma yuboradi:

Jahon eski zoldir qilmishi firib,

³³ Tasvirlangan manba. B. 42.

³⁴ Мухомедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б.42.

³⁵ Tasvirlangan manba. B. 42.

Firibu aldovdan bermish o'zga zeb.

Kishi bilmas nedur sulhiyu jangi,

*Nayrangbozlik erur uning ohangi.*³⁵

Shoir bu so'zlar bilan Iskandarning o'limiga ruhiy jihatdan o'quvchisini tayyorlaydi.

Iskandarning o'limi munosabati bilan uning onasiga yozgan ta'ziyanoma-maktubida esa Arastu dunyoning bevafoqligini, o'limning haqligini, Iskandar hayotda munosib yashab o'tganligini bayon etadi.

Umuman olganda, Jomiy Iskandarnomasida ham Arastu ahamiyatli misollardan sanaladi.

“Saddi Iskandariy”ga qaytadigan bo'lsak, yunonlarning yetti faylasufi bilan Navoiyning yetti donishmandi orasida faqat Suqrot va Pifagor bir-biriga bo'g'ri keladi. Iskandar (Aleksandr Makedonskiy)ning zamondoshligiga qaraydigan bo'lsak, bu sanoq yana qisqaradi, ya'ni faqat Arastu va Diogengina uning zamondoshi bo'lganlar. Shundan ma'lum bo'ladiki, Navoiy xronatop masalasida e'tibor bermagan. Ya'ni o'z Iskandariy yoniga o'z davrida ma'lum va mashhur bo'lgan yunon donishmandlarini kiritgan. Ushbu asarda barcha yunon faylasuflari islom mafkurasi asosida tasvirlanadi.

Ular faqat Iskandarning onasi Bonuga ta'ziya bildirib, nasihat olayotganlarida va doston so'nggida keltirilgan xiradnomalarda mustaqil ravishda ishtirok etadilar. Boshqa lavhalarda asosiy rolni Arastu, keyin Suqrot, Gasman Aflotun bajaradi.

Ma'lumki, Sharq va G'arbda Arastuni “sohibi mantiq”, “mantiq otasi” deb ulug'lashgan. Shuning uchun ham Navoiy Arastuni Iskandarga u yer yozidagi yetti iqlimni zabt etishida bosh murabbiy etib tayinlaydi. “Saddi Iskandariy”ga Arastu XVIII bobidan kirib keladi.

Dostonning asosiy qismi o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Uni shartli ravishda quyidagi 4 qismga bo'lish mumkin:

³⁵ Tasvirlangan manba. B. 81.

1) Iskandar voqeasi – Iskandar hayoti bilan bog‘liq biror voqea yoki hodisa bayoni;

2) nazariy masala – muayyan axloqiy muammoning ta’rifi;

3) hikoyat – shu axloqiy masalaga doir hikoyat;

4) hikmat – Arastu va Iskandarning suhbatlari.

Doston davomida Iskandar Arastuga axloqiy muammolar xususida turli xil savollar beradi. Bu savol-javoblar dostonida “Hikmat” nomi bilan ataladi. Hikmatlar doston voqealari bilan bog‘liq bo‘lgani holda irfoniy, axloqiy-ta’limiy va kundalik-maishiy mavzulardadir.

Irfoniy mavzulardagi hikmatlar nisbatan kam bo‘lib, quyidagilardir:

Birinchi hikmatda Iskandar ustozidan maqsadga qanday yetish imkonligi to‘g‘risida so‘raydi.

Arastu unga bu yo‘lda uch xil tariq (yo‘l) borligini aytib, avvalo, fano yo‘lida xok-u turobga aylangan ma’qul, deb maslahat beradi. Bu Navoiyning rifona yo‘lga (tariqatga) munosabati bo‘lib, Iskandar taxtdan voz kechganligi voqesidan keyin beraladi.

Arastuning manzilga olib boruvchi ikkinchi yo‘l hayr-u ehsondir deydi. Biro bu yo‘lda ham me’yor va o‘rin kerakligi haqida so‘z boradi.

To‘rtinchi hikmatda Tangri taqdiri va unga bandaning tadbiri haqida savol-javob bo‘ladi. Arastu Tangri taqdirini mutlaq ekanligini e’tirof etib, bundasi har qancha harakat qilmasin, taqdiri azalga qarshi hech qanday tadbir o‘tkazmasligini aytadi. Bu javob taqdir masalasiga ayni paytda Navoiyning munosabatini aks ettiradi.

Sakkizinchi hikmatda yaxshilik va yomonlikning ajr-u mukofoti to‘g‘risida so‘z boradi. Arastu har bir yaxshi va yomon ishning muayyan natijasi haqida so‘zlaydi. Yaxshilik ham, yomonlik ham insonning o‘z amali natijasi ekanligini aytsa-da, “kishilarning fe’l-atvori yaratilganda, uning ichiga ahvolining urug‘i ham yashiringan”, deydi. Bu ham Navoiyning qismat haqida o‘zgarmas ekanligi haqidagi fikriga hamohangdir.

O'n ikkinchi hikmatda inson va uni o'zining anglashi borasida so'z boradi. Iskandar ustoziga "inson zotida ilohiyot siri yashiringan bo'lsa-da, o'zidagi bu sirdan bexabarlarning hayvondan qanday farqi bor? – deb savol beradi. Savol mohiyati insonning ulug'ligi va bu ulug'likdan o'zining johilona bilimsizligi borasidagi tasavvufona qarashning Navoiyona talqini edi.

Arastu javob beradi:

Dedi: «Ulcha bordur o'zida nihon,

Bilurdir-fuzunroqdur ahli jahon.³⁶

Ya'ni odamzod mana shu johilligicha ham bilganlardan (balki farishta va maloyikalardan) ham afzalroqdir. Bu javob ham Navoiyning fikri bo'lib, ulug' mutafakkirning insonni ulug'laydigan gumanistik dunyoqarashini aks ettirishi bilan ahamiyatli.

Dostondagi axloqiy-ta'limiy mavzudagi hikmatlar beshtani tashkil etib, bu adolatli hukmdor bo'lish uchun zarur bo'lgan maslahatlardan iboratdir.

Ikkinchi hikmatda Iskandar ustozidan adolat bilan ish yuritish yo'l-yo'riqlari haqida surishtiradi. Arastu unga javoban aytgan so'zida saltanatning ham ma'naviy, ham moddiy ustunlari adolatdan bino bo'lishini aytib, uni bir qancha dalillar bilan isbotlaydi.

Uchinchi hikmatdagi munozara Iskandarning Doro bilan muxolafatining boshlanishi sababli bo'lib o'tadi. Unda noahillik, urush-janjalning sababi va uni bartaraf etish sabablari haqida savol-javob bo'ladi.

To'qqizinchi hikmatda rost so'z va to'g'ri fikr borasida so'z yuritiladi. Savolga javob bergan Arastu "insonlarning har biri Yaratganning sifatlaridan bir bo'linishdir", deydi va har qanday pokrav (yo'li pokiza) inson ham xato qilishi mumkinligini ta'kidlaydi.

O'ninchi hikmat Xitoy xoqonining Iskandarga ziyofat berishi munosabati bilan uyushtirilgan bo'lib, u ziyofatdagi me'yor va isrofgarchilikning zarari mas'ulasida bo'ladi. Arastu shoh xalqning pastki tabaqasiga in'om va ehson qilgan xoqonning martabasi biland bo'lishi haqida Iskandarga nasihat qiladi.

Hikmatlarda eng ko'p qo'llanilgan masala kundalik-maishiy mavzudagi masalalar bo'lib, ular oltita hikmatda o'z aksini topgan.

Beshinchi hikmatda qishning qahri va hikmati to'g'risida so'z yuritiladi. Unda Arastu shogirdi Iskandarga kishi mijozini tabiatga bog'lagan holda qish faslining foydali tomonlari haqida tushuntirish beradi.

Oltinchi hikmatda Jahongir yana safar tadorigini ko'ra boshlaydi va safarning foyda va hikmati to'g'risida ustozining fikri bilan qiziqadi. Arastu safardan inson salomatligi va ruhiyatiga yaxshi ta'sir etishi haqida so'zlab beradi.

Yettinchi hikmatda qarilik va yigitlik borasida mulohaza yuritiladi. Arastu yigitlikni kuch-quvvatning avjga chiqqan vaqti, unda poklik ravishi bo'lgan kishi qariganda obro'-e'tibordan qolmaydi, deb munosabat bildiradi.

O'n birinchi hikmatda so'z bahor fasli va uning inson tabiatiga ta'siratidigan ta'siri haqida bo'ladi. Arastu shogirdiga bergan javobida to'rt faslning inson tabiati bilan bog'liqligi, xususan bahor faslida kishi ruhi parvarish qilishi va shuning uchun bahor kelishi bilan beixtiyor o'ziga tortishi haqida so'zlaydi.

O'n uchinchi hikmatda yolg'izlik va vasl-u hijron to'g'risida savol-javob beriladi. Iskandarning "yolg'izlikda inon-ixtiyor erkinligi bo'lsa ham, kishilar uchun hijrondan visolni afzal ko'rishadi?" degan savoliga Arastu ishq tusiga aql-donish yo'li bilan qarab, visol – oshiqning beixtiyor hayotga qarab o'tishi natijasidir", degan javobni beradi.

O'n to'rtinchi hikmatda inson tabiatidagi o'z yashab turgan joyiga qo'yilish xususiyati haqida so'z boradi.

Yuqoridagi savollarning aksariyati aqli donish, ya'ni mantiq bilan yuz bergan savol-javoblardir. Shuning uchun ham Navoiy ushbu dostonida Arastuni mantiq ustози sifatida tasvirlaydi.

Ma'lumki, Aristotelning "Etika" – "Katta axloq kitobi" uning Sharqda mashhur bo'lgan asarlaridan sanaladi. Ushbu asar arab va fors tillariga bir bor tarjima qilingan. Balki Navoiy ham bu asardan bahramand bo'lgandir,

harqalay undagi ba'zi hikmatlar "Saddi Iskandariy"dagi hikmatlar bilan uyg'unlashmoqda.³⁷

Navoiy Atastu obraziga "Lison ut-tayr" dostonining CX bobida murojaat etadi. Ushbu bobda Hudhud bir qushning ishqī majoziy haqidagi savoliga javob berib, Arastuning bir go'zal ishqiga giriftor bo'lgan shogirdi haqida so'z yuritadi. Arastuning bir shogirdi bolib, ustozining har bir darsida hozir bo'lar edi. Donishmand faylasuf unga alohida ehtirom ko'rsatib, barcha shogirdlaridan ortiq hurmatlar edi. Yashlik chog'idan yonida ulg'aytirib, unga o'zida bor maxfiy ilmlarni o'rgatgan edi. U olimning to'rt yuz yirik donishmandi orasida barchasidan ortiq bolib, faqat Arastudan kam edi. Donishmand o'zicha mazkur shogirdini kelajakda Iskandarga yaqin mulozim etishni xayol qilardi. O'zim bir yoqqa ketsam, u Iskandar huzurida farzandim kabi o'rnimni bosadi, deb o'yardi. Xullas, bu shogird hikmat bobida yuksaklikka erishib, hatto yig'inlarda Aflotun bilan ham bahslashadigan darajaga yetdi.

Kunlardan bir kuni u ko'chadan o'tib ketayotgan edi, nogahon bironing ishqī uning ko'ngli tomon yo'l topdi. Kofirlar ibodatxonasidan chiqqan bu go'zal oy yuzli va kumushbadan, toshyurak kofirlar kabi zolim bo'lib, noz bilan yuz dilni talon-toraj etuvchi va hikmat ahlini zor-u shaydo qilgudek nihoyatda chiroyli qiz edi.

Faylasuf shogird uning domiga giriftor bo'lganidan so'ng, ko'ngli unga oshiq-u zor bo'ldi. Vasliga yetishmoqqa bel bog'lab, oraga kishilar qo'ydi. Va nihoyat, ko'p mol-u mablag' sarflab, u dilraboni o'ziga moyil qildi hamda o'z nikohiga oldi. Bu but (qiz) vasli qo'liga kirgach, xuddi kofirlar kabi butparast bo'ldi, ya'ni u go'zal qiz oldidan nari ketmadi. Kecha-yu kunduz ko'zini undan olmasdan, unga maftun bo'lib, kitobga qaramay qo'ydi. U go'zal mahvashga shu qadar muhtalo bo'ldiki, hattoki ustozidan saboq olishni ham esidan chiqardi.

Ustoz uning bu holga tushganini ko'rib, nasihat yo'li bilan chorasini topmoq istadi. Ko'p pand-nasihatlar qildi, ammo bu nasihatlar baloning oldini olishda yordam bermadi. Ustoz qarasa, ilm-u hikmatlari zoye' bo'lib, necha yillik

³⁷ Bu haqda karant: Arastu. Ahloki kabir. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.

chekkan zahmatlari bekor ketmoqda. Benazir faylasuf har qancha o'ylab ko'rmasin, bu dardni davolashning ilojini topa olmadi. Oxiri maxfiy chora qo'llab, u go'zalga kuchli bir dori berdi. Go'zal dorini ichgach, oh-u fig'on tortgancha yiqildi, ahvoli vaqt o'tgan sayin tobora yomonlasha boshladi. Yigit uni tuzatish uchun turli choralar qo'llab ko'rdi, ammo ular hech bir foyda bermadi, sanam kasallikdan tuzalmadi. Bu mushkilotga muftalo bo'lgan yigit chora topmoqqa ojiz qolgach, ustoz huzuriga g'amgin bir holda kirib bordi. U boshini malomat bilan quyi solgancha, ko'p hijolat chekib, o'z holini bayon qildi. Ustoz shogirdining bu xil ehtiyojmandligini ko'rib, davolash uchun bemor qoshiga keldi. U shogirdiga dedi:

- Tur, sen bugun xizmatga bor. Men bemoringni davolab, tuzataman. Shogird ustoz so'zlarini qabul qilib, yo'lga ravona bo'ldi. Ustoz kasalni davolashga kirishdi. U me'dani tozalaydigan behad kuchli bir dori tayyorlab, kasalga berdi. Xasta bu dorini ichdi. Ustod o'z mahramlariga, kasalning holidan voqif bo'lib, tog'ora ushlab, eshik tagida turinglar; u nimaiki qayt qilsa, to'kib yubormasdan, bir xumchada asranglar, deb buyurdi. U shu so'zlarni aytib, tashqariga chiqqani zamon dori o'z kuchini ko'rsatdi. Qiz ichidan kasallik keltirib chiqargan balg'amlarni surib chiqardi. Qiz uzluksiz qayt qila boshladi. Bu paytda ustoz tashqarida edi. Xastaning na bir madori, na jismida bir qatra qoni qoldi. Undagi balg'am, safro, savdo va qon daf bo'lgach, sumanbar majolsiz bir holga tushdi.

Kechqurun yigit uyiga qaytdi. Donishmand unga: "Kirib, yoringga boq!"- dedi. Shogird uyga kirib, o'zining avvalgi yorini ko'rmoq istadi. Ammo qarasa, mahbusasi o'rnida burishib ketgan bir noxush jism yotibdi. Yigit uni taniy olmay: "Mening yorim qani? Sarv bo'yli lolaruxsorim qani? - deb so'radi. Donishmand olim buni eshitib: "Men bergan idishni keltiringlar, nozaninni oshiqiga yetkaringlar",- dedi. Bu so'zni eshitganlar idishni olib keldilar. Uning ichi turli axlat, makruh qusiqlar bilan to'la bo'lib, sassiq hid burqsib turardi.

Shunda ustoz shogirdiga qarab:

- Ma, ol, sening parizoding shudir! Gul yuzli sarviqomating ham shu! Sen muftalo bo'lgan shundan bo'lak narsa emas, sen shunga oshiq va maftun bo'lgan eding,— dedi.

Bu so'zlarni eshitgan yigit ustodi oldida hijolatda qoldi. Ustoz uni bu qiyin ahvolda ko'rib, shunday dedi:

- Ey farzand, ehtiyoj tufayli unga emas, aslida senga iloj topdim. Sen yana oshiqsan-u u mahbubangdir, u yana seni shaydo aylagan yoring bo'lib qoladi. Ammo bu xil oshiqlik, pok ishq ahli oldida uyatlidir!³⁸

Bu o'rinda Alisher Navoiy zohiriy go'zallikka ishqibozlik, haqiqiy muhabbat bo'lmay, chin ishq ahli, ya'ni Ollohning jamolini ashyolar yuzida ko'rib, mana shu ilohiy ma'noga oshiq bo'lganlar oldida uyatlidir demoqda. Ayni paytda Arastu obrazini aql-u zakovatli donishmand va mehribon ustoz sifatida talqin etmoqda.

Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo"da Arastuni Aristotolis deb ataydi: Aristotolis hakim Aflotunning shogirdidir, Iskandarning vaziri erdi. Aning so'zlaridan budurkim, podshoh ulug' rudg'a o'xshar va atbon arig'larg'akim, ul addin ayrildilarkim, ul rud sunig'a har hol bo'lsa, arig'larg'a hamul holdur. Ul chuchuk bo'lsa, bular chuchuk, ul achig' bo'lsa, bular achig', ul sof bo'lsa, bular sof, ul loy bo'lsa, bular loy. Bas, podshohg'a vojibdur – goyat hikmat va e'tidol bila maosh qilmoq, to xayl va hashami anga mutobaat qilgaylar.

She'r:

Shoh daryo va xalq erur anhor,

*Ikisining suyig'a bir maza bor.*³⁹

Ya'ni podshohni asosiy ariqqa qiyoslagan Navoiy undan quyidagilar – vazirlar, amaldorlar, olim-u ulamo, hunarmand, dehqonlar va oddiy fuqaro uning qobi bo'ladilar. Podshoh yaxshi bo'lsa – el yaxshi, podshoh yomon bo'lsa – el yart ham inqirozga uchraydi, deb hisoblagan Navoiy bu so'zlarni Arastuga nisbat

³⁸ Аlisher Navoiy. Лисон ут-тайр. МАТ. Т.12. Б. 164.

³⁹ Аlisher Navoiy. Тарихий анбиё ва ҳукамо. МАТ. Т.16. Б. 138.

berganining sababi, uning umrbod podshoh yonida yurgan kishi va shohning eng yaqin maslahatgo'yi sifatida talqin etganidir.

Xulosa qilib aytganimizda, Arastu – ustodi avval timsoli barcha xamsanavis ijodkorlar uchun jahongir-fotih Iskandar Zulqarnaynning ustoz sifatida ahamiyatli timsollardan sanalgan.

Nizomiy Ganjaviy va amir Xisrav Dehlaviy “Iskandarnoma”larida faol obraz sifatida ahamiyat kasb etganligini ta’kidlangan holda, dissertatsiyada Abdurahmon Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy” va Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonlaridagi ushbu timsol talqini qiyoslab tahlil etildi.

Navoiy Arastu obraziga “Lison ut-tayr” masnaviysida ham e’tibor qaratgan bo’lib, dostonda ushbu timsol shogirdiga haqiqiy muhabbat tashqi ko’rinishda emas, balki ma’naviy go’zallikda bo’lishini isbotlagan dono ustoz va kamil inson sifatida talqin etgan.

Navoiy o’zining “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida ham Arastu obraziga murojaat etgan bo’lib, undagi hikmatlar Aristotelning “Axloqi kabir” asaridagi fikrlar bilan hamohangligi ahamiyatlidir.

2.2. Suqrot va Aflotun Navoiy ijodida faol qo'llangan obrazlar

Aflotun (Filotun) hammamizga ma'lum va mashhur bo'lgan yunon donishmandi Platonning Sharqona nomidir. Qadimgi yunon faylasufi Aflotun Afina shahrida tug'ilib o'sdi. Uning asl ismi Aristokl bo'lgan. "Platon" uning laqabi bo'lib, yunoncha "keng yelkali", "bo'limli" degan ma'noni anglatadi. Bu laqabni unga Suqrot bergan. Aflotunning oilasi badavlat bo'lmasa-da, aslzodalar masabidan edi. Otasi Ariston Afinaning oxirgi shohi Kodr avlodiga mansub bo'lgan. Aflotun aslzoda afinaliklarga xos bo'lgan riyoziyot, musiqa, grammatika va gimnastikadan ta'lim olgan. Geraklit, Parmenid, Zenon falsafasi bilan tanishgan. m.a. 407-yilda Suqrot bilan uchrashgan. Suqrotning o'limigacha uning eng yaqin shogirdlari qatorida bo'lgan.

Ko'p vaqtini she'riyatga bag'ishlagan. Manbalarga ko'ra, u qator dostonlar, lirik asarlar, fojia va komediyalarning muallifi bo'lgan. Uning 25 ga yaqin she'riy usulda bitilgan miniatyura-epigrammalari bizgacha yetib kelgan. Bundan tashqari, uning 23 ta asl nusxadagi va 11 ta uning qalamiga mansub deya taxmin qilinadigan suhbatlari, «*Suqrot madhi*» deb nomlangan nutqi, shuningdek, 15 ta maktubi ma'lum. Aflotunning suhbatlari quyidagilardan iborat: «*Protagor*», «*Fedon*», «*Parmenid*», «*Teetet*», «*Timey*», «*Kritiy*», «*Laxet*», «*Menon*», «*Davlat*», «*Siyosatdon*», «*Qonunlar*», «*Fedr*», «*Fileb*» va boshqalar.

Bu faylasuf Nizomiy Ganjaviyning "Sharafnoma"sidayoq ahamiyatli obrazlar qatoriga kirib ulgurgan edi. Dostonda tasvirlanishicha, Arastu hakim Iskandarga yaqinligi, o'z fe'lidagi mag'rurlik tufayli bir vaqt juda kibrlanib, Aflotunning ustozligini unutib, o'zini birinchi ustoz deb, boshqalarni pisand qilmay qo'yadi. Bundan dili ranjigan Aflotun shogirdiga go'zal bir saboq beradi. U g'oyat nafis, nozik ohanglar chiqaruvchi rud cholg'usini ixtiro qiladi. Aflotun bu sozni chalganida butun borliq, tabiat – hayvonlar, qushlar sehiralanib, uxlab ketadilar. Aflotun kuy ohanglarini o'zgartirganida – yana barcha mavjudotlar uyg'onib, hushiga keladi.

Arastu ham ustozidan qolishmasligini isbotlash maqsadida rud sozining boshqa turini ixtiro qiladi. U sozini chalganida gullar, hayvonlar va qushlar sel bo'lib erib, uxlab qoladilar. Ammo Arastu qancha mahorat bilan soz chalmasin, ular uyg'onmaydilar. Mudroqligicha qoladilar. Bu ishni shoh va a'yonlari, xaloyiq kuzatib turgan edi. Tabiatni uyg'otolmay sharmanda bo'lgan Arastuning dabr-u havosi osmonga uchib, ustozining huzuriga borib, kechirim so'raydi. Va undan cholg'u ilmida mahorat o'rgatishni iltimos qiladi.

Aflotun hakim gina saqlamasdan, Arastuga soz san'atidagi bor mahoratini o'rgatadi. Shundan keyin Arastu soz chalib, tabiatni uyg'otadi. Ushbu seboqdan bir umrlik ta'lim olgan Arastu ustoziga sadoqatli shogird bo'lib qoladi.

Aflotun Xisrav Dehlaviyning "Oyinai Iskandariy"sida esa Arastuning emas, balki Iskandarning ustози tarzida talqin etiladi. Dostonda tasvirlanishicha, Iskandarning yunon mulkiga qilgan safarida uning qo'shinini jang-u jadalidan qochib toqqa chiqib ketgan olimlar orasida Aflotun ham bor edi. U tog'dagi g'orda o'tirganida ilmi oshganidan oshib ketadi va Iskandar uni huzuriga chaqirtiradi. Aflotun esa "Menga Iskandar kerak emas, agar men unga zarur bo'lsam, o'zi huzurimga kela qolsin",⁴⁰ deb javob beradi. Bu munozara Aleksandr Makedonskiyning zamondosh faylasufi Diogen bilan qilgan savol-javobiga o'xshab ketadi. Unda bochkada yashayotgan donishmand huzuriga bergan foh "tila tilagingni", degan ma'noda: "Nima istaysan?"- deganida, mag'rur donishmand: "Sal nari tur, quyoshni to'sayapsan?"-deb javob bergan edi.

Navoiy Aflotun haqida "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida shunday ma'lumot beradi: "Aflotun hakim Suqrotning shogirdidir. Va Dorob zamonida shuhr qildi va Iskandari Rumiya musohib bo'ldi. Va hakimi solih erdi. Va uning so'zlaridurkim, podshohga chog'ir ichmak haromdur, nevhunkim, ul mulk va raiyatning nigohbonidir. Nigohbonkim, anga nigohbon kerak bo'lg'ay, yaxshi bo'lmag'an".⁴¹ Ya'ni podshoh xalqni qo'riqllovchi kishi bo'lganligi uchun

⁴⁰ Bu haqda karang. Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Амир Хусрав Дехлавий. Тошкент: Фан, 1971. Б.67.

⁴¹ Навоий Навоий Тарихий анбиё ва ҳукамо. / МАТ. Тошкент: Фан, 2000. Т. 16. Б. 138.

doimo hushyor bo'lishi kerak. Shuning uchun unga sharob ichish munosib emas. Sababi mast kishining o'ziga bir qo'riqchi kerak, xalqning posboni bo'lgan kishi esa posbonga munosib bo'lishi yaxshi emas.

Jomiy "Xiradnoma"sida u ehtirom ila tilga olinadi:

Aflotun boshida ilohiy jilo,

Ilm g'aznasiga u chin podisho.

Lab ochib xudojo'y jonu dilidan,

Minglab shukru sano aytgach tilidan,

Ziyrak quloqlarga yetdi nur-hikmat,

*Sirlar g'aznasidan gavhar, dur – hikmat.*⁴²

U Iskandarga shohman deb takabburlik qilmaslikni, dunyoga ruju ymaslikni va ilm olishdan to'xtamaslikni maslahat beradi.

Sharq adabiyotida, Navoiy lirikasida ham Aflotun eng dono, aqlli inson masollarida gavdalandiriladi:

Ey hakim, etma jununum aybkim, ko'rgach ani,

*To'xtata olmas dimog'i ichra Aflotun xirad*⁴³.

"Saddi Iskandariy"da u Iskandarga muhosib bo'lgan donishmandardan sifatida gavdalandiriladi. Dostonda u Kashmir podshosi Mallu sehrgarlarining xiradanti sirini ochish yo'lini Iskandarga o'rgatadi va shohning topshirig'i bilan xiradanti tekshirish uchun afsonaviy usturlob (teleskob) yasashda Suqrot bilan birga yuz nafar olimga rahbarlik qiladi.

Suqrot – yunon faylasufi Sokratning Sharqona nomi. U Attika shahrida xiradantlarosh Sofroniks va doya Fenaretta oilasida dunyoga keldi. U juda xiradant sifatida qiyofaga ega bo'lgan. Past bo'yli, qorni osilgan, kalta bo'yinli, keng va xiradant peshonali, yapaloq, tanqaygan burnining teshiklari katta, lablari do'rdoq xiradantning ukki ko'zlari kishiga zimdan boqishga moyil edi. U doim eski xiradantlarda, yalangoyoq yurgan.

⁴² Абдурахмон. Искандар хирадномаси. Форсийдан Фирдавсий мукофоти лауреати Абдурахимов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б. 46.

⁴³ Навоий Наводир уш-шабоб. / МАТ. Тошкент: Фан, 1989. Т.4. Б. 80.

Obyektiv idealizmga asos solgan, ko'zga ko'ringan mutafakkir Suqrot (milod. avv. 469—399)dir. U haykaltarosh bo'lgan. Keyinchalik falsafa bilan shug'ullangan. Afinada o'z falsafiy ta'limotini, ayniqsa, axloqiy masalalarni og'zaki ravishda targ'ib qilgan. Tez orada o'z atrofida shogirdlar to'plagan. Ularning ko'pchiligi O'sha davrda Afinadagi quldorlik demokratiyasining ijtimoiy-siyosiy tuzumiga qarshi chiqishgan.

Suqrot o'z davrida hukm surib kelayotgan ko'p xudolik diniy ta'limotlariga va demokratik tuzumga qarshi chiqqanligi uchun 399-yil Anit qishliq demokratik hokimlar uning ishini sudga oshirishgan. Suqrot ustidan chiqarilgan hukmga e'tiroz bildirmay, o'z o'limini ixtiyoriy ravishda tanlab, o'lar ichib o'lgan. Sudda Suqrotning og'zidan chiqqan so'nggi so'zlar shunday bo'lgan: "Menga o'lish uchun, sizga esa yashash uchun bu yerni tark etish fursati berildi. Faqat buning qay biri afzalligi Xudodan o'zga hech kimga ayon emas".

Suqrot odatda suhbatlarni ko'chalarda, maydonlarda bahs yoki suhbat shaklida olib borardi. U talabalarga og'zaki saboq bergan. Timey ismli shogirdi: "Ey ustoz, nima sababdan dono fikrlaringizni qog'ozga tushirmaysiz?" — deb so'raganda, Suqrot: "Ey Timey, o'lik hayvonlarning terisiga ishonching va tirik, hayot fikrlarga ishonchsizliging juda mustahkam ekan", — deb javob bergan.

Falsafa, Suqrot fikricha, tabiatni kuzatish bilan shug'ullanmay, balki yashash tarzi masalalari bilan shug'ullanishi lozim. Suqrot qadimgi yunon filasoflarining tabiat to'g'risidagi barcha nazariyalarini befoyda deb bildi. U fikricha, tabiatni o'rganish inson uchun yotdir, uni faqat xudo bilishi mumkin. Inson faqat o'ziga tegishli narsalarni biladi, ya'ni o'z-o'zini bilishi zarardir. Ular falsafaning predmeti to'g'risida fikr yuritgan bo'lsa, Suqrot esa falsafaning vazifasi turli axloqiy masalalarni tadqiq etishdan iboratdir, deydi. Shuning uchun u naturfalsafaga qarshi chiqib, tabiatni empirik (hissiy) o'rganishni tanqid qildi, sezgi a'zolarining bilishdagi ahamiyatini qadrlamaydi. U kishi o'zini bilishi kerak, degan ta'limoti shogirdi Platonning "Teetet" asarida bayon qilingan. Suqrot o'zidan keyin biron-bir yozma manba qoldirmagan. Uning o'zi va ta'limoti haqida biz Ksenofanning "Esdaliklar"idan

hamda Platonning “Suqrot haqida” dialoglaridan bilamiz. Bir vaqtlar Suqrot sofistlar guruhiga a’zo bo’lgan. Nutqining mantiqiy kuchi, kinoya vositasida o’z suhbatdoshlarining chalkash fikrlaridan mohirona foydalanib, o’ziga rom qila olishi bilan katta taassurot qoldirgan.

Suqrotning fikricha, hayot bu san’at, san’atni sayqallashtirishda san’atning o’zini bilish lozim, falsafaning asosiy amaliy masalasidan oldin bilimning mohiyati haqidagi masala turishi shart. Bilim, Suqrot fikricha, predmet haqidagi tushunchadir. Unga tushunchani aniqlash orqali yetishish mumkin.

Bilim, birinchidan, mazkur tushunchaning o’xshash tomonlarini yoki umumiy tomonlarini boshqa tushunchalardan aniqlashni talab etsa, ikkinchidan, tushunchalar o’rtasidagi farqlarni aniqlashni ko’zda tutadi. Bilimning predmeti, faylasuf fikricha, insonning maqsadiga muvofiq keladigan bo’lishi lozim.

O’zbek adabiyotshunoslari orasida ham Suqrotning hayoti, faoliyati va umumiy merosiga qiziqishlar bo’lgan. Jumladan, adabiyotshunos olim O.Sharafiddinovning “Sardaftar sahifalari” kitobida bu buyuk yunon faylasufiga tegishlangan maxsus maqola mavjud. Unda jumladan, buyuk mutafakkirning umumiy qarashlari, u ilgari surgan falsafaning negizi haqidagi mulohazalar bor: “... avval o’tgan faylasuflarning ko’pchiligi o’z izlanishlarini tabiat hodisalariga tegishlagan bo’lsalar, Suqrot birinchi navbatda odamlar hayotining muammolari haqida, inson tabiatining sifatleri haqida fikr yuritadi. Shu tarzda Suqrot faylasuflar ichida birinchilardan bo’lib falsafaga insoniy mazmun olib kiradi. Suqrot mulohazalarida ko’proq adolat, go’zallik, yomonlik, yaxshilik kabi masalalar birinchi o’ringa chiqa boshladi”.⁴⁴

Adabiyotshunos Ozod Sharafiddinovning ushbu maqolasi garchi tarixiy Suqrot, yunon faylasufi haqida yozilgan bo’lsa ham, undagi ko’pgina fazilatlar biz o’rganayotgan obrazga – Navoiy ijodidagi Suqrotga mos keladi. Bu ham Navoiyni yunon faylasuflarini nafaqat o’zi xohlagan komil inson qiyofasida, balki o’z protatipiga mos holatda aks ettirilganligiga, demakki ularning tarixiy

⁴⁴ Sharafiddinov O. Sardaftar sahifalari. Toshkent: E’zuvchi. 1999. – B. 193.

adizlari bilan ham tanish bo'lganligiga isbot bo'la oladi. Maqola davomida yana quyidagilarni o'qiyimiz:

“Suqrot lazizatlarni ikki guruhga bo'ladi – ularning biri insonni nobud qiladigan, halokatga boshlaydigan, nafsini qondirishga qaratilgan lazizatlardir. Sharob, lazizat ul-niso (ayollardan lazizatlanish) qimor va hokazolar shular jumlasidandir. Ayni chog'da, san'at asarlaridan, haykallardan notiqlik san'atidan olinadigan lazizat bor. Bularni go'zallikdan olinadigan lazizat desa bo'ladi. Bu lazizat inson ruhini yuksaltiradi, unga qanot bag'ishlaydi. Ammo odamlar ko'pincha go'zallik san'atiga befarq bo'lib, butun vujudlari bilan nafs lazizatiga sho'ng'iydilar. Nega? Suqrot buning sababini nodonlikda ko'radi. Keyinroq xoflixa mulohaza yuritish natijasida Suqrot dunyodagi har qanday yovuzlik, har qanday yomonlikning ildizi nodonlikda, bilimsizlikda, bexabarlikdadir, degan xulosaga keladi”.⁴⁵

Faylasufning ushbu fikr va xulosalari payg'ambarimizning ilmga da'vat qilish haqidagi (“Beshikdan qabrgacha ilm izlang”, “Ilm istash har bir mo'min va mo'mina uchun farzdir”, “Ilmni Chindan bo'lsa ham talab qilinglar”) hadislariga va umuman, bu boradagi islom dinining qarashlariga mos tushganligi uchun ham Suqrot islom dini qanot yoygan zaminda sevildi, uning ilm-u urfoni hurmatga sazovor bo'ldi.

Alisher Navoiy Suqrot obraziga ilk bor “Farhod va Shirin” dostonida murojaat etadi. Dostonda Farhod otasi Hoqonning xazinasini ko'rayotganda Iskandar yasatgan tilsim ko'zguga ko'zi tushadi. Harchand urinmasin shahzoda ham, saroy hakimlari ham uning tilsimini yecha olmaydilar. Shunda shahzoda, hoqon va vazir Mulkoro yunon zaminiga yurish qiladilar. Navoiy yunon mulkning har bir tosh-u g'ishti hikmatdan guvohlik beradi deb tasvirlaydi:

Ki, Yunon mulki ul farxunda kishvar

*Ki, hikmat birla tortib zebu zavar.*⁴⁶

⁴⁵ Шарафилдинов О. Сардафтар саҳифалари. Тошкент: Ёзувчи. 1999. – Б. 194.

⁴⁶ Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. / МАТ. Тошкент: Фан, 2000. Т.9. Б. 108.

Biroq Suqrotga yetish oson emas edi. Uning uchun Ahraman dev, ajdaho, sher va temir paykar kabi balolarni yengib o'tish kerak. Bu haqda Farhodga Suhaylo hakim nomli yana bir donishmand xabar beradi. Bu haqda tasavvufshunos olim, professor N.Komilov "Suqrot – komil inson timsoli" maqolasida ajdahoni – nafsga, devni – saltanatga, sherni – g'azabga, temir paykar odamni esa – o'tkinchi dunyo hoy-u havaslariga muqoyasa qiladi.⁴⁷ Farhod ushbu balolarni yengib o'tib, Suqrot huzuriga yetishadi. Suqrot Farhodga ishq va inson, inson va iloh to'g'risidagi fikrlarini aytib, tiriklikning asosi Haqni anglamoqdir deydi:

*Bukim Haq ayladi insonni mavjud,
Anga mavjudliqdin borcha maqsud.*

*Erur Haq amrig'a ma'mur bo'lmoq,
Bu ishdan o'zgradin ma'zur bo'lmoq.*⁴⁸

Bu borada tasavvufshunos olim, professor N.Komilovning fikri shamiatlidir: "Aslida Suqrot timsolining asar tarkibiga kiritilishi tasodifiy bo'lmay, bosh maqsadni ochib berish yo'lidagi muhim vositadir. Suqrot piri komil timsoli bo'lib, usiz Farhodning o'z maqsadiga erishishi mumkin emas edi. Navoiy Suqrotni quyosh kabi porloq siymo, jismi pok ruh kabi, shaxsi aqlning haykali deb ta'riflaydi. U kamolot cho'qqisini egallagan komil inson, o'zi bir joyda o'tirsa ham, ruhi butun dunyoni kezib chiqadi. Jamshid jomi, Iskandar ko'zgusi ham uning ko'ngil ko'zgusi oldida xira. U Farhod bilan yaklama-yakka suhbatlashib, uni o'z farzandiday e'zozlaydi. Chunki bu yigit siymosida u o'z suluk (yo'l)ining davomini ko'rgan edi".

Adabiyotshunos olim, professor O.Sharafiddinovning biz yuqorida tilga olgan maqolasi davomida Suqrotning keyinchalik mumtoz adabiyotimizda va ayniqsa, Navoiy ijodida faol obraz shakliga kirgan ko'zguga ham alohida munosabatda bo'lganligini ko'ramiz: "Suqrot yoshlarga nasihat qilib, tez-tez

⁴⁷ Yma acap. B. 155.

⁴⁸ Yma acap. B. 156.

ko'zguga qarab turishni maslahat beradi:"Husndorlar o'z husnlariga dog'ushirmaslik uchun, xunuklar esa o'z xunukligini aql-zakovat bilan bezamoq uchun tez-tez ko'zguga qarab tursinlar".⁴⁹ Faylasufning bu fikrlaridan bilvosita bo'lsa-da Navoiy xabardor bo'lgandir, balki shuning uchun ham uni Iskandar ko'zguisi bilan bir dostonida, uzviy bog'liq tarzda tasvirlagandir. Yuqoridagi fikrlar bizga shunday fazarlarga kelishmizga sabab bo'ladi.

Demak, Navoiy Suqrot obrazi bilan nafaqat komil inson, balki tariqatdagi komil pir siymosini mujassamlashtirgan. Suqrotning o'zi g'orda muqim holda bo'lsa ham, ruhan dunyoni sayr etishi naqshbandiylikning o'n raxshasidan biri hisoblangan "Safar dar vatan"ni izohlashiga e'tibor beradigan bo'lsak, dostonida Suqrot – naqshbandiya tariqatining komil pirlari timsolini gavdalandirmoqda. Darhaqiqat, u Farhodga dunyo va haqiqat ahli, majoziy va haqiqiy ishq, dunyo ahli va ishq ahli haqidagi so'zlarni aytish bilan Navoiyning estetik idealini ifodalaydi.

Erur Yunonda Suqroti zamon ul,

*Tutub Suqrotdek g'ori nihon ul.*⁵⁰

Suqrot hayotda ham Yagona Ilohga intiluvchan va ta'limotida Xudo masalasini muhim deb qaragani uchun ham Sharq mutafakkirlari asarlari asosida, uni bilvosita bo'lsa-da uning ta'limotidan xabardor bo'lgan Navoiy uni komil inson deb atashi tabiiy edi.

"Saddi Iskandariy"da ham u Iskandar atrofidagi musohib faylasuflardan hisoblanadi. Yer yuzidagi yetti mamlakatni zabt etishida unga Arastu yordam bergan bo'lsa, suv osti sayyohati, yetti dengiz va undagi o'n ikki ming jazira (orol)larni zabt etishida, Suqrot rahnamolik qiladi. Dostonning LXXIII bobidan u boshlashadi. Iskandar dengiz haqida kim yaxshiroq bilishini so'raganida, barcha hakimlar Suqrotni tavsiya etishadi. Shunda Suqrot yetti daryo va o'n ikki ming jazira haqida bilganlarini bayon qiladi. Shundan keyin Iskandar hakimdan dengiz

⁴⁹ Xursatlangan manba. B. 195.

⁵⁰ Навоий Алишер. Фарход ва Ширин. МАТ. /Т.8. Тошкент: Фан, 1991. Б. 181

va uning ostiga qiladigan sayyohatida yo'lboshchi bo'lishini so'raydi. Shu tariqa xuddi Ilyos payg'ambar kabi, Iskandarga rahnamo bo'ldi, deydi Navoiy.

So'z andin so'rub shohi daryojanob,

*Berib bo'yla Suqroti dono javob.*⁵¹

Ushbu obraz Navoiy ijodidan oldin ham Sharq ijodkorlarining ijodida katta ahamiyat kasb etgan faylasuflardan hisoblanadi. "Tarixi anbiyo va hukamo"da o'qiymiz: "Suqrot hakim Buqrotisning shogirdidir va Humoy binti Bahman zamonida erdi. Va aning so'zlaridindurkim, nodong'a tavozu' qilmoq tanzalg'a suv bermakdurkim, necha ko'p ichsa, talxroq bo'lur. Sa'y ishim, o'z perinda bo'lmag'ay, qilur ishda kohilliddin yomonroqdur va dushman bila meshvarat qilib va dushmanlig'in bilsa bo'lurkim, ne poyadadur.

She'r:

Cheksa dushman sening salohingga til,

*Mahzi afsod bo'lg'usidur bil".*⁵²

Bu asarda Navoiy Suqrotni insonlarning kimligini anglovchi sinchi sifatida talqin etadi.

Abdurahmon Jomiyning "Xiradnomai Iskandariy" dostonida Suqrot Xiradnomasi degan alohida bo'limi mavjud. Unda Suqrotning yer yuzini va dengiz tubini zabt etishga intilgan fotih Iskandarga donishmand Suqrotning bergan pand-nasihatlarini keltiriladi.

Dostonning ichki ma'nosiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Iskandar zabt etgan yer yuzining yetti iqlimi bu komil inson o'rganadigan zohiriy ilmlar hisoblanadi. Bu ishda unga Arastu rahnamolik qiladi. Ma'lumki, yunon faylasufi Aristotel ratsional bilimlar asoschisi – mantiq ustози hisoblanadi. Navoiy mana bu haqiqatni bilgani holda Iskandarning zohiriy ustози etib Arastuni tanlagan.

Suqrot esa Iskandarning yetti bahri muhit va o'n ikki ming jazira (orol)ni zabt etishda rahnamolik qiladi. Ma'lumki, yunon faylasufi Suqrot makxaxudolilikni targ'ib etganligi uchun o'limga hukm etiladi. Uning ta'limoti

⁵¹Navoiy Алишер. Садли Искандарий. МАТ. / Т.11.Тошкент: Фан, 1993. Б. 482.

⁵²Алишер Навоий Тарихий анбиё ва ҳукамо. / МАТ. Тошкент: Фан, 2000. Т.16. Б. 138

ham irrotsionallikni – hissiy bilishni avvalgi o‘ringa qo‘yadi. “Saddi Iskandariy”dagi yetti bahri muhit – bu ilohiyot haqidagi botiniy bilimlar hisoblanadi. Mana shu haqiqatga asoslangan holda Navoiy orif inson – Iskandarning botiniy ilmlar o‘rgatuvchi ustozini etib Suqrotni tanlaydi.

Taammul qilib borcha ahli ayon,

Dedilarki: «Suqrot qilsun bayon

Kim, ul hikmat ahlining ustodidur,

*Zamiri xirad hikmatobodidur».*⁵³

“Farhod va Shirin”da ham mana shu haqiqatga asoslanib, Suqrotni komil inson va komillikka da‘vogar bo‘lgan solik – Farhodning ustozini, piri murshid sifatida ifodalangan.

Suqrot obrazi Jomiy qalamiga mansub “Xiradnomai Iskandariy” “Iskandar xaradnomasi” dostonida ham tilga olinadi. Jomiy uni kamtarin, dono va ulug‘ ustoz sifatida tasvirlaydi. U Iskandarga va o‘zining shogirdi Aflotunga bir qator nasihatlar qiladi. Bu nasihatlar dostonida Suqrot-xiradnomasi nomli maxsus bobda bayon etiladi. Bobda Suqrot olti turli kishi jamiyat boshiga balo bo‘lishini aytadi. Ular *hasadchi, adovatchi, yangi boy bo‘lgan kishi, xasis, mansabtalab va odob-axloqning g‘animi bo‘lgan kishilardir*. Xiradnomada Suqrot yana hiylakorga ishonmaslikni, yomonni qasami ham yovuzlikka xizmat qilishini ta’kidlaydi.⁵⁴

Suqrotning shaxsini ta’riflashda uning kamtarinligini avvalgi o‘ringa qo‘ygan Jomiy uni bir xumda yashashini va Iskandar uni yo‘qlab kelganida ham xumdan chiqmaganligini aytadi. Iskandarning “tila tilagingni” degan so‘ziga xumdan quyosh nurini to‘smaslikni so‘raydi. Bu munozara Aleksandr Makedonskiyning zamondosh faylasufi Diogen bilan qilgan savol-javobining aynan o‘zidir. Unda bochkada yashayotgan donishmand huzuriga borgan fohit “nima istaysan?”, deganida, mag‘rur donishmand “Sal nari tur, quyoshni

⁵³ Алишер Навоий *Садди Искандарий*. / МАТ. Тошкент: Фан, 1993. Т.11. Б. 451

⁵⁴ Жомий Абдурахмон. *Искандар хирадномаси*. Форсийдан Фирдавсий мукофоти лауреати Шомухаммедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б.50-56.

“sayapsan?”, deb javob bergandi. Bu bilan Jomiy asl donishmand podshoga muhtoj emas, lekin toj-u taxt sohibining donishmandga muhtojligi bor, degan fikrni olg‘a suradi. Bu fikr uning shaxsiyati bilan bog‘liq edi, zero Jomiyning o‘zi ham bir nechta hukmdorlar saroyga taklif etishganda, ulug‘ faylasuf shoirning bariga rad javobini bergan. Shu sababli ham Jomiyning Suqroti shoirga o‘zining donishmandona fikrlarini aytish uchun kerak edi, Navoiy esa bu obraz orqali uning protatipi bo‘lgan tarixiy shaxs – yunon faylasufi Sokratni ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganimizda, Aflotun va Suqrot obrazlari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning Iskandarnomalarida o‘ziga xos tarzda talqin qilganligini ko‘rishimiz mumkin:

Aflotun Nizomiy Iskandarnomasidayoq uning ustozlari va musohibi sifatida tasvirlangan donishmand hakim obrazida gavdalangan. Xusrav Dehlaviyning “Diyinai Iskandariy”sida u kamtarin va mag‘rur inson sifatida tasvir etilsa, Jomiy esa ilk xaradnomasini bag‘ishlaydi va Iskandarning eng ulug‘ ustozlari darajasiga ko‘tarib chiqadi.

Suqrot Navoiy uchun eng faol va hurmatli shaxs hisoblanadiki, u “Xamsa”dagi har ikki asar – “Farhod va Shirin” hamda “Saddi Iskandariy”da ham shohlarga yo‘l ko‘rsatuvchi donishmand hakim va komil inson sifatida talqin qilinadi.

Jomiy Suqroti kamtarin va komil inson sifatida tasvirlaydi, Navoiy esa bu obraz o‘zining tarixiy protatipi Sokratga yaqinligi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

2.3. Boshqa yunon donishmandlari – hikmat va ezgulik ramzi sifatida

Alisher Navoiy ijodida boshqa yunon donishmand va hakimlari obrazlari ham faol ishtirok etgan bo'lib, ular hikmat, kamolot, ezgulik va bosh qahramonga homiylik vazifalarini bajarganlar. Bunday adabiy hodisani biz, asosan, "Xamsa" asarida va "Tarixi anbiyo va hukamo" risolasida ko'ramiz.

"Farhod va Shirin" dostoni bosh qahramoni Farhod o'zbek folkloridan olingan timsol hisoblanadi. Shuning uchun uning kamolot yo'lida homiylik obrazlar bo'lishi tabiiy hol. Bundan homiylarning eng faoli Suqrot – komil inson ramzi hisoblansa, keyingisi, Xizr va Suhaylo obrazlari hisoblanadi.

Suhaylo hakim – Suhaylo – bu ism Suhayl, ya'ni astronomiyadagi Zenopus nomli yorug' yulduz nomidan olingan. O'rta asr munajjimlari bu yulduzni ko'rgan kishiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi, deb biladilar. Dostonda Yunondagi mashhur donishmand hakimning nomi bo'lib, u ham Suqrot kabi g'orda yashaydi. Dostonda u tilsim ko'zgu sirini ocholmay yunon eliga borgan Farhodga uchraydi. Farhodni o'z farzandiday kutib olgan Suhaylo hakim uni kelishini orvaldan bilganini, binobarin, besh yuz yildan beri kutayotganligini aytadi, unga bir qator nasihatlar qiladi.

O'tub besh yuzdin ayyomi hayoti,

Suhayloyi hakim el ichra oti.

Shu o'rinda Navoiy ijodida faol qo'llanilgan ko'zgu obraziga ham izoh berish maqsadga muvofiq. Farhod tilsimini ocholmagan va sirining yechimini bilab yunonga kelishga majbur qilgan bu ko'zgu Iskandar ko'zgusi deb atalib, sirini Suqrot hakim bilishini, uning qoshiga borish uchun uch xatardan o'tish darkor ekanligini aytadi. Birinchi xatar ajdaho ekanligini so'zlagan hakim undan himoyalaniish uchun Farhodga samandar yog'ini beradi.

Ushbu obrazning o'zbek xalq og'zaki ijodi (ertak va dostonlar)dagi bosh qahramonga homiylik xislati bilan ahamiyatli. Biroq bu homiylik faqat keloskorlik doirasida cheklanib qolmay, professor N.Komilovning "Tasavvuf" kitobida qayd etilishicha, pirlik darajasiga ko'tarilgan. Ya'ni dostonidagi Farhod

sahv yo'li bilan kamolotga erishayotgan tolib, ya'ni soliki majzub bo'lgani holda, Suhaylo uning tariqatdagi birinchi piri siymosida qo'llanilgan.⁵⁵

Darhaqiqat, tariqatdagi pirlar solik, tolibni o'zlarining ma'naviy bilimlari yetguncha tarbiyalaganlar, so'ngra solikning iste'dodiga qarab, uni o'zlaridan ham kuchli pirga ma'rifat egallash uchun tavsiya etganlar. Doston voqealari rivojida Farhodning Suhaylo hakim bilan bo'lgan bitta suhbatida tasavvuf yo'lidagi soliki majzubning yillab kamolot yo'lida riyozatlar chekishi bilan tizohlanadi.

Farfinyus(Faysog'urs) deb nomlangan faylasuf ham Alisher Navoiy podida faol qo'llangan va ezgulik ramzi bo'lib kelgan obrazlardan sanaladi. "Lison ut-tayr"da Fisog'urs shaklida kelgan bu nom Pifagorning Sharqona talishi hisoblanadi.

Pifagor Yunonistonning sharqiy qismidagi Somos shahrida zodagonlar oilasida milodimizdan 580 yil avval dunyoga kelgan. Pifagor zolim podshoh Polikrat bilan chiqisha olmay, Falesning maslahati bilan ilm olgani Misrga jo'naydi. U yerda 22 yil Misr koinlaridan ta'lim-tarbiya oladi. Milodimizdan avvalgi 525 yili Misr forslar tomonidan zabt qilingach, forslar ko'pgina misrliklarni asir olib, Sharqqa tomon jo'naydilar. Ularning orasida Pifagor ham bor edi. U Bobilga kelib, 12 yil davomida u yerdagi koinlardan ta'lim oldi. Apuleyning ta'kidlashicha, Pifagor hind donishmandlaridan ham ta'lim olgan. Pifagor 34 yil muhojirlikda, Misr, Bobil va hatto Hindistonda ham yashagan. Yunonistonning Kraton shahriga kelib joylashib, o'zining Pifagorchilar ittifoqini tuzadi.⁵⁶

Pifagorchilarning fikricha, Yer olovsimon markaz atrofida aylanib, alohida balandlikka ega bo'lgan monoton tovush chiqaradi. Masalan, Oyning tovushi baland va o'tkir. Saturnning tovushi eng past. Bu tovushlar birgalikda hamohang kuyni yaratadi. Buni faqat Pifagor eshitishi mumkin edi, go'yo u

⁵⁵ Bu haqda karant: Komilov N. Tasavvuf. Toshkent: 2011. B. 134.

⁵⁶ Bu haqda karant: S. Iyuldoшев, M. Usmonov, P. Karimov. Qadimgi va Urtat asr Farbiiy Evropa falsafasi. — "Sharq", 2003. B. 12-14.

rihoyatda nozik bir holda tinglash qobiliyatiga ega bo'lgan. Balki shuning uchun uni musiqa ilmining asoschisi sifatida tasavvur etishar.

Bir rivoyatga ko'ra, Pifagor qaqnus (bu afsonaviy qushning kelib chiqishini Hindiston yoki Misr bilan bog'lashadi)ning umrining oxiridagi nolasini eshitgan va qushning tumshug'idagi uch yuz o'ttiz uch xil teshikdan chiqqan navolardan ta'sirlanib, musiqa faniga va arg'anun (organ) deb nomlangan musiqa asbobiga asos solgan ekan.

Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" dostonida Qaqnus haqidagi rivoyat bor. Unda Navoiy yuqoridagi rivoyatdan foydalanadi va shu o'rinda Pifagorni ya'ni Fisog'ursni Qaqnusning nolasidan ta'sirlanib arg'anun (organ) asbobini kashf etgan donishmand sifatida talqin etiladi.

Qildi Fisog'urs ul yerdin guzar,

*Unlari keldi qulog'ig'a magar*⁵⁷.

Ushbu hakim haqida Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida ham to'xtalib o'tadi. Unda Navoiy hakimning axloqiy pandlari haqida ham muxtasar ma'lumot beradi: "Fishog'urs hakim. Luqmoni hakimning shogirdidir. Ba'zi debdurlar, Gushtosb zamonida erdi. Musiqiy ilmi aning voze'idur. Andin burun bu fanni tadvin qilg'on kishi ma'lum emas. Va soz ham aning muxtari'idur va kamolda ta'rifdin mustag'niy. Aning so'zlaridindurkim, kishi o'z madhin desa, chin dog'i bo'lsa, nopisanddur va o'tkonlar bila ont ichmak yolg'on nishonasidur va musibatqa sabr qilmoq shamotat qilg'uchining musibati.

She'r

Andaki soz safar o'ldi anga,

Sozlari navhagar o'ldi anga".⁵⁸

Pifagorga Navoiyning munosabati bu bilangina tugamaydi. Ulug' shoir "Xamsa"ning ikki dostoni – "Sab'ai sayyor" va "Saddi Iskandariy"da ham uni komil insonlar qatorida esga oladi. Jumladan, "Saddi Iskandariy"da Fisog'urs Iskandar yonidagi musohib donishmandlar qatoriga kiradi.

⁵⁷ Алишер Навоий. Лисон-ут-тайр. МАТ. Т. 12. Тошкент: Фан, 1996. – Б. 267.

⁵⁸ Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. МАТ. Т. 16. Тошкент: Фан, 2000. Б. 137.

“Sab’ai sayyor” dostonidagi uchinchi hikoyatda u Paylaqus tarzida keltiriladi. Hikoyatda tasvirlanishicha, misrlik aslzoda, ilimli va tadbirli, mehmondo‘st, Farhod singari barcha hunarda mohir Sa’d ismli yigit har kuni musofirlarni o‘z uyiga chorlab, mehmondo‘stlik rasmini bajo keltirar, keyin esa ulardan qiziq hikoyalar aytib berishlarini so‘rar ekan. Qiziqarlisi shundaki, hikoya sujeti ham “Farhod va Shirin”ga juda o‘xshaydi. Bir kuni savdogarning saroyiga yashil libos kiygan ikki musofir kelib, mehmon bo‘lishadi. Sa’d ularni ham odatdagiday yaxshi kutib olgach, ajoyib-g‘aroyib hikoyalarni so‘zlab berishlarini so‘raydi. Mehmonlar yurtlari tomonda Kitvar nomli ajoyib o‘lka borligini, unda bir butxona mavjud bo‘lib, unda bir kecha tunagan kishi o‘z taqdirini, kelajagini bilib olishini aytishadi. Bu sirga qiziqqan Sa’d ular bilan Shahrisabzga yo‘l oladi va o‘sha butxonaga kirib, bir kecha tunaydi. Uning ushida bir qush uchib chiqib, “Senga Sharq quyoshiday go‘zal nasib qiladi” deydi. Ikkinchisi esa, “Seni dev asir qilib, ikki oyog‘ingga zanjir soladi” deydi. Tushining ta’birini bilish uchun Sa’d kishilarning tushini ta’birlovchi piring hazuriga boradi. Ayni mana shu lavhada dostoniga Paylaqus hakim obrazi kirib keladi. U hatti-harakati va shakl-u shamoyili bilan “Farhod va Shirin”dagi Suqrot hakimiga o‘xshaydi. Pir Sa’dning tushini ta’birlabgina qolmasdan, Suqrot Farhodga yordam bergani kabi, u ham yigitga yordam beradi. U parining qasri uch qavat qo‘rg‘on bilan o‘ralganligini, birinchi qavatda Qatron degan dev sifat tungi turishini, uni kuch bilan yengib bo‘lmasligini aytadi va Sa’dga muhranchiq beradi. “Uni og‘zingga sol va Qatron dev bilan olishayotganingda unga qarata tufli”, deb o‘rgatadi.

Ikkinchi qo‘rg‘onda esa Iso nafasli ustoz bo‘lib, uning savollariga javob berish kerak bo‘larkan. Uchinchi qo‘rg‘onda sehr mavjud bo‘lib, uning sirini ochish talab etilarkan. Paylaqus hakim bir maktub yozib berib, o‘sha olim uning bogirdi ekanligini, ushbu xatni ko‘rsatsa, Sa’dga yaxshi muomala qilib, sehrni ochish yo‘lini ham o‘rgatishini aytadi.

Ushbu shartlarni ustoz o'giti va o'z tadbiri asosida amalga oshirgan Sa'd oqibat o'z baxtiga erishadi. Navoiy bu timsol bilan inson o'z baxtini izlab sa'y-harakat va tadbir ishlatmog'i kerak, degan g'oyani ilgari suradi.

Hikoyatga kiritilgan Paylaqus timsoli bilan esa ulug' shoir baxtga erishmoq uchun ustoz ilmiga amal qilmoq kerak degan g'oyani ilgari surgan.

Ne jahondin anga umed, ne biym,

*Deb otin xalq Paylaqus hakim.*⁵⁹

Shu bilan birga obrazni yangi talqinda qo'llab, uni bosh qahramonga jomiylik xususiyatida namoyon etgan.

"Iskandar xiradnomasi"da Jomiy donishmandni Faysug'uras deb ataydi:

Faysug'urasni cho'ng, qadim kitoblar

Butun hakimlarga boshliq hisoblar.

Suxan qulufini ochgani zamon,

*Sirlar gavhariga to'ldi bu jahon.*⁶⁰

Jomiy talqinidagi Faysug'uras oliymaqom shohga nafsga qul bo'lmaslikni nasihat qiladi va isbotiga nonim kichik, ishtaham katta deb qaratilgan bola haqidagi hikoyatni misol qilib keltiradi.

Balinos — yunon faylasufi Dionesning Sharqona nomi deb taxmin qilinadi. Diones, yuqorida aytganimizdek, Sharqda Iskandar tarzida talqin qilinadigan Aleksandr Makedonskiyning zamondoshi. U bilan bo'lgan bir qator munozaralar bizgacha yetib kelgan. Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo"da bu hakim haqida ham ma'lumot keltirgan: "Balinos hakim Aristotolisning shogirdidir. Iskandariya minorasi tilsiminikim, farang ahli qilg'on, anda ko'runur edi, Balinos yasab erdi. Va aning so'zlaridurkim, podshoh kerakkim, borcha uchun nima olgay, ammo e'tidol bila, to mulk barqaror bo'lg'ay. Yo'qki, borchag'a nima bergay bee'tidolliq bila, to mulk buzulg'ay".⁶¹

⁵⁹ Adipsher Navoiy. Sab'ian sayёр. МАТ. Т.10. — Б. 204.

⁶⁰ Жомий Абдурахмон. Искандар хирадномаси. Форсийдан Фирдавсий мукофоти лауреати Шомухаммедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б. 62.

⁶¹ Жомий Абдурахмон. Искандар хирадномаси. Форсийдан Фирдавсий мукофоти лауреати Шомухаммедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б. 138.

“Saddi Iskandariy”da Iskandarning atrofidagi yetti musohib donishmandning biri:

Ravon tutti aytib sano, bir qo‘lin,

Balinosi dono yano bir qo‘lin.

Buqrot – yunon faylasufi Gippokratning Sharqona nomi. “Tarixi anbiyo va hukamo”da o‘qiymiz: “Buqrot hakim Fishog‘ursning shogirdidir. Va Bahman shog‘ida erdi va tib ilmida mohir erdi va tasonifi bor. Va fusuli Buqrot ul omladindurkim; atibbo qoshida bag‘oyat mu‘tabardur. Ul debdurkim, umr qisqadur, ish uzun. Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg‘aykim, dururatroqdur, ya‘ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi”.⁶²

Jomiyning “Xiradnoma”sida Buqrotga alohida e‘tibor beriladi. Faqat Iskandar atrofidagi musohiblar qatorida sanalmasdan, unga alohida xaradnoma beriladi. Uni tib ilmining donishmandi, mutafakkir faylasuf sifatida talqin etadi:

Buqrotga tib ilmi bo‘ldi oshkor,

Ta‘bi tib qonunin bildi poydor.

Qay bir hikmat tarafazm etib chopdi,

*Undan yuzlab badan davosin topdi.*⁶³

Xiradnomada tasvirlanishicha, o‘z davri podshosi Buqrotga o‘g‘lining kasal bo‘lganligi aytib, uni davolashni so‘raydi. Buqrot shahzodaning tomiriga qo‘lini qo‘yib, kasallik alomatini topolmaydi. Balki, uning ko‘ngli beqarorlik holatida deb hisoblagan hakim barcha go‘zallarni shahzodaga birma-bir ko‘rsatadi. Qarangki, shahzoda hakimning rafiqasiga oshiq bo‘lgan ekan. Lekin hakim shahzodaga uni berishni xohlamaydi. Shohning har qancha hadya-yulafalarini ham rad etadi. Shoh hakimni o‘lim bilan qo‘rqitganda, u dono so‘zlari bilan quyidagicha javob beradi:

Bir umr da‘voying adolat yoyish,

Adolatsizlikdan jazolash, koyish.

Ammo bu da‘vodan unmas yaxshilik,

⁶² Ma‘acap. B. 137.

⁶³ Ma‘acap. B. 57.

Tanangga o'ylab ko'r, bu qanday qiliq?!

O'zingda bo'lmagach insofdan bir tuk,

Boshqalardan talab etasan nechuk?!⁶⁴

Shoh hakimning aql-u zakovatiga tan beradi va "ilmingdan ham aqling ziyoda ekan", deb maqtaydi.

"Saddi Iskandariy"da Iskandarning atrofidagi yetti musohib donishmandning biri sanaladi:

Yana dedi Buqroti farruxsirish

Ki: Yel chun ko'rar har nedur sarnavisht.

Hurmus(balki Hermis) Misning qadim faylasuflaridan biri, alkimyogar va sehrgar-magik Hermisning Sharq adabiyotidagi talqini hisoblanadi:

Yana Hurmus etti navosozliq,

Bu nav' ayladi nuqtapardozliq.

Jomiy ham "Xiradnoma"da Harmis (Hermis)ni misni oltinga aylantiruvchi mutafakkir deb baholaydi:

Harmiski har misni qilur sof oltin,

Jahonni gavharga to'ldirdi butun.

Yuz ming ofaringa bo'lib sazovor,

Bizga hikmat darsin ayladi oshkor.⁶⁵

Navoiy Hurmusni "Tarixi anbiyo va hukamo"da zikr etmaydi. Boshqa barcha faylasuflar mazkur asarda qayd etilgan. Bu donishmandlardan boshqa faylasuflar ham "Tarixi anbiyo va hukamo"da zikr etiladi. Ularning tartibi quyidagicha: *Luqmon hakim, Fishog'urs hakim, Jomosb hakim, Buqrot hakim, Buqrotis hakim, Sugrot hakim, Aflotun hakim, Aristotilis hakim, Balinus hakim, Jolinus hakim va Batlimus (Ptolamey) hakim.*

Bu siymolardan Luqmon hakim yunon faylasufi va shoiri Ezopning Sharqona siymosi, Jomosp esa payg'ambar Zardushtning zamondoshi, shoh

⁶⁴ Уша асар. Б. 59.

⁶⁵ Жомий Абдурахмон. Искандар хирадномаси. Форсийдан Фирдавсий мукофоти лауреати

Шомухаммедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. Б. 67.

Gustospning vaziri bo'lgan tarixiy shaxsdir⁶⁶. Uni hamma zamonlarda yashagan va yashaydigan barcha insonlarning taqdiri yozilgan va tilsimlangan afsonaviy "Jomospnoma" kitobining muallifi ham deyishadi. Buqrot va Buqrotis, Balinus va Jolinus hakimlar bir shaxsning ikki xil talqinlari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganimizda, barcha yunon faylasuf-donishmandlari ustoz va komil inson sifatida talqinlaridan tashqari Navoiy ijodida bosh qahramonga xos sifatida ham e'tiborga molik etib tasvirlanganlar.

⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: Ҳомидий Ҳ. "Авестодан Шоҳнома"га. Тошкент: "Шарк" 2005. Б.68.

III bob. “Saddi Iskandariy” dostonining maktab dasturida o`rganilishi

3.1. “Saddi Iskandariy” dostonining maktab dasturida o`rganilishining dars ishlanmasi

Zamonaviy ta`limni tashkil etishga qo`yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuqori natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o`quvchilarga yetkazib berish, ularda ta`lim faoliyat yuzasidan ko`nikma va malakalarni hosil qilish, ushbu bilim, ko`nikma hamda malakalar darajasini baholash o`qituvchidan katta pedagogik mahorat va ta`lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Pedagogik texnologiya o`z mohiyatiga ko`ra subyektiv xususiyatga ega, ya`ni har bir pedagog ta`lim va tarbiya jarayonini o`z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda loyihalashi va ijodiy tashkil etishi lozim. Ma`lumki, ta`limda kutiladigan natijalar nazariy bilimning o`zlashtirilishidan boshlanadi. Nazariy bilim ustida ishlashning muhim jihati uning mazmunini to`liq anglab yetish, ongli o`zlashtirish bo`lib, bu onglilik o`quvchini o`z bilimini amalda qo`llay olishga tayyorlaydi.

Ta`lim tizimida antik dunyo adabiyotini o`rganishga alohida e`tibor berilgan. Zero, o`quvchi ajdodlar tarixini bilmasdan bugunini va ertangi kelajagini belgilay olmaydi. Ikkinchidan, qadimiy tarixni o`rganish o`quvchilarda o`z ajdodlari bilan, ularning shonli tarixi bilan, erk, ozodlik uchun olib borgan qahramonona kurashlari bilan faxrlanish tuyg`usini uyg`otadi. Bu tuyg`u o`quvchida kelajakda komil inson bo`lib shakllanishi uchun ma`naviy ko`mak beradi.

Antik dunyo davrini o`rganishda To`maris va Shiroq haqidagi afsonalardan tashqari “Avesto” hamda Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni, o`nlab rivoyatlar o`quvchiga manba bo`lib xizmat qiladi. Biz magistrlik dissertatsiyamizda ularning barchasini qamrab olishga imkoniyatimiz yo`qligi sababli, birgina Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonini ta`lim tizimida o`rganish bilan bog`liq fikrlarimizni bayon etdik va uslubiy tavsiyalar berdik.

Buni ushbu tadqiqotimizda o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfida "Saddi Iskandariy" dostoniga bag'ishlangan bir soatlik dars misolida ko'rsatmoqchimiz.

Alisher Navoiy XV asrning buyuk shoiri bo'lishi bilan birga, uning bezavol qodining mahsuli bo'lgan asarlari asrlar osha hamma insoniyat talabiga to'la javob bera oladigan asarlar, o'zi esa chegara bilmaydigan dohiy adibdir.

9-sinf adabiyot darsligida Navoiyning qamrovi keng, badiiy umumlashma kuchi anchagina katta "Saddi Iskandariy" dostoni o'rganiladi. Endilikda adabiyot muallimi darsliklarga ijodiy va bir qadar erkin yondashishi taqozo etiladi. Bu darsni ham o'ziga xos tarzda, ammo oldingi mavzularga ham bog'lab quyidagicha o'tkazish mumkin.

Mavzu: "Saddi Iskandariy" dostonini o'rganish.

Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarning ilmi bo'lishi, o'z mustaqil fikrini erkin ayta olishiga o'rgatish, ijtimoiy hayotning faol a'zosi sifatida tarbiyalash.

Ta'limiy maqsad: Dostonning asosiy g'oyasini, mazmunini tushuntirish.

Dars metodi: "Diogramma-vena", "Klaster"

Dars jihozi:

- 9-sinf "Adabiyot" darsligi;
- Navoiy asarlari;
- Alisher Navoiy portreti;
- Slayd;
- "Saddi Iskandariy" dostoni haqida yozilgan kitoblar.

Darsning borishi:

O'tilgan mavzuni takrorlash:

O'quvchilar harflar yozilgan to'rt xil rangdagi kartochkalarni tanlaydilar. Qizil rangdagi kartochkalarni olgan o'quvchilar birinchi stol atrofiga, ko'k rangdagi kartochkalarni olgan oquvchilar ikkinchi stol atrofiga o'tirishadi va

hakazo. Natijada sinf to'rt guruhga bo'linadi. Keyin ular qo'llaridagi kartochkalarda yozilgan harflarni terib, o'tilgan mavzulardan birining nomini topishadi. So'ng o'qituvchi guruhlarga oldindan tayyorlab qo'yilgan, ya'ni bir xil harf qog'ozga katta harflar bilan, tegishli rangda yozib qo'yilgan savollarni taqdim etadi. Ular savollarga tayyorlanadilar va o'tilgan mavzuni takrorlaydilar. Masalan, "Saddi Iskandariy" mavzusini tanlasa guruhning savollari quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Dostonning qisqacha sujeti.
2. Dostonda obrazlar tizimi.
3. Dostonning badiiy xususiyatlari.
4. Iskandar obrazining adolatli shoh timsoli ekanligi.

Shu tarzda qisqa vaqt ichida to'rtta mavzu takrorlanadi. Guruhlarning ballari e'lon qilinadi.

Yangi mavzu bayoni: O'quvchilar mavzu "Saddi Iskandariy" haqida ekanligini bilgach, o'qituvchi doston to'g'risidagi muxtasar ma'lumotlarni beradi.

Mustahkamlash: Bunda o'quvchilarga bilganlarini "Diogramma-vena" usuli asosida doskaga yozish topshiriladi.

Izoh: Bu usul o'quvchilarni fikrlashga, o'ziga ishonchini orttirishga, yuzaga kelgan xilma-xil fikr va ma'lumotlardan keragini tanlab olishga o'rgatadi. Asarlarni qiyosiy tahlil qilish, bilimini yanada mustahkamlashda va aniqlashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Rag'batlantirish: O'qituvchi o'quvchilarni dars davomida gul, kartochka, rasmlar bilan rag'batlantirib boradi va dars so'nggida ularni baholaydi, g'olib guruhni aniqlaydi.

Xulosa: Dars o'qituvchining quyidagi so'zlari bilan yakunlanadi:

Navoiyning birgina dostonida shuncha ma'no borligiga ishonch hosil qildik. Navoiy ijodi ummon bo'lsa, darsimizda bir qatrasining jilvasidan bahramand

bo'ldik. Navoiy ijodiy merosini baland tog' deb tasavvur qiladigan bo'lsak, bu tog' bizning ortimizda emas, hamisha qarshimizda, biz intiladigan, cho'qqilariga havas bilan qaraydigan, u sari yuksalishni orzu qiladigan tog'.

Uyga vazifa. Darsda doston yuzasidan qilingan tahlilning qisqacha mazmunini yozib kelish topshiriladi.

Shuningdek, dars jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarning "Skarabey", "Telpig'ich", "Blits so'rov", "Muammo", "Labirint", "FSMU", "Bahslashuv" kabi usullaridan foydalanish mavzuni yanada kengroq ochib berishga yordam beradi. Shundan, FSMU texnologiyasi xususida to'xtalib o'tsak:

Texnologivanning tavsifi. Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal qilishda, bahs-munozaralar o'tkazishda yoki o'quv-seminari yakunida o'quvchilarning o'quv mashg'ulotlari hamda o'tilgan mavzu va bo'limlardagi ba'zi mavzular, muammolarga nisbatan fikrlarini bilish maqsadida yoki o'quv rejasi asosida biror-bir bo'lim o'rganilgach qo'llanilish mumkin. Chunki bu texnologiya talaba yoki o'quvchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, shu bilan birgalikda o'quvchilar tomonidan o'quv jarayonida egallangan bilimlarini tahlil etishga va egallanganlik darajasini aniqlashga, baholashga hamda o'quvchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

Texnologivanning maqsadi. Ushbu texnologiya o'quvchilarni tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki asoskor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

Mashg'ulot o'tkazish tartibi:

-o'qituvchi har bir talaba yoki o'quvchiga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'oz varaqlarini tarqatadi va yakka tartibda ularni to'ldirishni talab qiladi. Bu yerda:

- F-fikringizni bayon eting;
- S-fikringiz bayoniga sabab ko'rsating;
- M-ko'rsatgan sababingizni asoslovchi misol keltiring;
- U-fikringizni umumlashtiring.
- o'qituvchi o'quvchilar bilan bahs mavzusi yoki muammoni belgilab oladi;

-yakka tartibdagi ish tugagach, o'quvchilar kichik guruhlarga ajratiladi va o'qituvchi kichik guruhlarga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan katta formatdagi qog'ozlarni tarqatadi;

-kichik guruhlarga har birlari yozgan qog'ozlardagi fikr va dalillarni katta format qog'ozda umumlashtirgan holda to'rt bosqich bo'yicha yozishlari taklif qililadi;

-o'qituvchi kichik guruhlarining yozgan fikrlarini jamoa o'rtasida himoya qilishlarini so'raydi;

-mashg'ulot o'qituvchi tomonidan muammo bo'yicha bildirilgan fikrlarini umumlashtirish bilan yakunlanadi.

Misol uchun o'qituvchi mavzu yuzasidan "Iskandar obrazi salbiy obrazmi yoki salbiy obrazmi" degan savolni o'rtaga tashlaydi. O'quvchilarga:

F-fikringizni bayon eting;

S-fikringiz bayoniga biror sabab ko'rsating;

M-ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring;

U-fikringizni umumlashtiring;

Har bir bosqichdagi tarqatmalar tarqatiladi. Mazkur qog'ozlarga o'quvchilar Iskandar obrazining salbiy yoki salbiyligini izohlovchi –**F**-fikrini bayon etadi va –**S**-ushbu fikriga aniq bir sababni ko'rsatadi hamda –**M**-o'sha sababni dalillovchi misol keltiradi. Shundan so'ng, –**U**-bildirilgan fikrlarni umumlashtiradi.

Bu orqali o'quvchilar badiiy asarni tahlil qilish va tahlil qilish jarayonida har bir bildirgan fikrlarini asoslashni hamda har bir mavzu bo'yicha o'z fikrlarini umumlashtirish, xulosalash ko'nikmasini hosil qiladilar. Bu narsa o'z navbatida o'quvchida mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi.

"O'quv tahlili jarayonida adabiyot o'qituvchisi biror daqiqa bo'lsin asarga befarq munosabatda bo'lmasligi kerak. Bu o'z navbatida o'quvchilar orasida asarga, adabiyot darsiga nisbatan ham befarqlik tug'diradi. O'qituvchi jamoa tahlilining faol ishtirokchisi bo'lishi, o'zining savol-javob faoliyati bilan o'quvchilarni tahlilga, tashfiyotga ilhomlantirish kerak. O'qituvchining kuzatuvchi, asar bilan o'zlari o'rtasidagi shunchaki vositachi emas, balki ishtirokchi, tahlil qiluvchi ekanligini

o'rgan o'quvchilarda asarga qiziqish kuchayadi, ular tahlil jarayonida maslahat berishga tayyor bilimdon kishi borligini sezib turishadi. Shu tariqa o'quv tahlili ma'naviyat mashg'ulotiga aylanadi"⁶⁷.

Xulosa qilib aytganda, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatib kelingan edi. Bunday usul o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, tashabbuskorlikni so'ndirar edi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol uslublar, innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'limning samaradorligini oshirishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar ishlatilgan mashg'ulotlar o'quvchilar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib olishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarini ham o'zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O'qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o'quv jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi. Pedagog-olimlarning yillar davomida ta'lim tizimida Nega o'qitamiz?, Nimani o'qitamiz?, Qanday o'qitamiz? savollariga javob izlash bilan bir qatorda qanday qilib samarali va natijali o'qitish mumkin?- degan savollarga javob qidirdilar. Bu esa, olim va amaliyotchilarni o'quv jarayonini texnologiyalashtirishga, ya'ni o'qitishni ishlab chiqarishga oid aniq kafolatlangan amaliyot beradigan texnologik jarayonga aylantirishga urinib ko'rish mumkin, degan fikrga olib keldi. Bunday fikrning paydo bo'lishi pedagogika fanida yangi pedagogik texnologiya yo'nalishini yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor berilayotganligining asosiy sabablari quyidagilar hisoblanadi:

Birinchidan, pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi"da rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

⁶⁷ Q.Yo'ldoshev. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari.-T.: O'qituvchi, 1996, 100-bet.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya o'quvchini ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon borishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

To'rtinchidan, pedagogik texnologiya yangi vositalar va axborot usullarni o'rnatishga asoslanganligi sababli, ularning qo'llanilishi "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi" talablarini amalga oshirishni ta'minlaydi.

O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to'g'ri joriy etilishi o'qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat o'rnatishiga olib keladi. Bu esa o'quvchidan ko'proq mustaqillikni, ijodni va irodaviy xarakterlarni talab etadi.

Pedagogik texnologiya asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning bilim hayotiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga imkoniyat berib, ularni fikrlashga, o'z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat beradi.

Hozirgi davrda sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlarda ta'lim tizimi dasturiy muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtirish va o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar kerak.

Shuning uchun ham, ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy jarayonida innovatsion o'qitish uslublari-interfaol uslublari, innovatsion texnologiyalarning o'rnatilishini ta'minlaydi. Pedagogik texnologiya va ularning ta'limda qo'llanilishiga asoslangan bilimlar, tajriba o'quvchilarni bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi.

O'qitishning interfaol uslublari-bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan

lalar, ular biladigan va o'ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga bo'ladilar. Interfaol darslarda o'qituvchining o'zni qisman o'quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi.

Bu uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularga:

- o'quvchining dars davomida befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga majbur etilishi;
- o'quvchilarning o'quv jarayonida fanga bo'lgan qiziqishlari doimiyligining ta'minlanishi;
- o'quvchilarning o'quv jarayonida fanga bo'lgan qiziqishlari mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondoshgan holda kuchaytirilishi;
- o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etishlari kiradi.

O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatga ko'ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish kerak. Bunda o'qituvchi uchun bo'lajak dars texnologik xaritasini tuzib olish katta ahamiyatga egadir, chunki darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchilarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi.

Texnologik xaritani tuzish oson ish emas, chunki buning uchun o'qituvchi psixologiya, xususiy metodika, pedagogika va axborot texnologiyalaridan xabardor bo'lishi, shuningdek, juda ko'p uslub va usullarni bilishi kerak. Har bir darsning rang-barang, qiziqarli bo'lishi avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq.

Darsning texnologik xaritasini qay shaklda tuzish, bu o'qituvchining tajribasi, qo'ygan maqsadi va ixtiyoriga bog'liq. Texnologik xarita qanday tuzilgan bo'lmasin, unda dars jarayoni yaxlit holda aks etgan bo'lishi hamda aniq belgilangan maqsad, vazifa va kafolatlangan natija, dars jarayonini tashkil

etishning texnologiyasi to'liq o'z ifodasini topgan bo'lishi kerak. Texnologik xaritaning tuzilishi o'qituvchini darsni kengaytirilgan konspektini yozishdan xolos etadi, chunki bunday xaritada dars jarayonining hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining barcha qirralari o'z aksini topadi.

Misol uchun quyida "Saddi Iskandariy" dostonida muallifning badiiy tasvir mahorati mavzusi bo'yicha o'tkaziladigan darsning oldindan loyihalashtirilgan texnologik xaritasini havola etamiz:

Mavzu	"Saddi Iskandariy" dostonida ilgari surilgan g'oyalar
Maqsad, vazifalar	Maqsad: O'quvchilarga "Saddi Iskandariy" dostonida muallifning badiiy tasvir mahorati, asardagi voqelik, ya'ni ijtimoiy hayot tasvirini ochib berish va bu borada muallif mahoratini ko'rsatib berish. Vazifalar: O'quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish uyg'otish, ularda mavzu asosida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va kengaytirish. -Mavzuga oid tarqatilgan materiallarni o'quvchilar tomonidan yakka va guruh holatida o'zlashtirib olishlari hamda suhbat-munozara orqali tarqatma materiallardagi matnlar qay darajada o'zlashtirilganligini nazorat qilish, ularning bilimini baholash
O'quv jarayonining mazmuni	Alisher Navoiyning asarlarining bugungi kunda ham o'zbek kitobxonlari uchun ahamiyatli ekanligi. Adib ijodida ijtimoiy hayot tasviri va bu borada uning badiiy mahoratini "Saddi Iskandariy" dostoni misolida tahlil qilish.
O'quv jarayonini amalga oshirish	Uslub: Og'zaki bayon qilish "Bumering" texnologiyasi. Shakl: suhbat va munozara, amaliy mashg'ulot, kichik guruhlar va jamoada ishlash. Vosita: tarqatma materiallar: matnlar, ariza, ma'lumotnoma,

texnologiyasi	xabarnoma, blankalar. Usul: tayyor yozma materiallar va chizmalar asosida. Nazorat: og'zaki nazorat, savol-javoblar, kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish. Baholash: rag'batlantirish, 5 balli tizim asosida baholash
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Mavzuni qisqa vaqt ichida barcha talaba (yoki o'quvchi)lar tomonidan o'zlashtirishga erishadi. Talabalar faolligini oshiradi. Talabalarda darsga nisbatan qiziqish uyg'otadi. Bir mashg'ulot jarayonida barcha o'quvchilarni baholaydi. O'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishadi. Talaba (yoki o'quvchi)lar tomonidan yozma axborotni mustaqil o'rganish, uni xotirada saqlash, boshqalarga yetkazish, savol berish va savollarga javob berishga o'rganadi. Talaba (yoki o'quvchi): yangi bilimlarni egallaydi. Yakka holda bir guruh bo'lib ishlashni o'rganadi. Nutqi rivojlanadi va eslab qolish qobiliyati kuchayadi. O'z-o'zini nazorat qilishni o'rganadi. Qisqa vaqt ichida ko'p ma'lumotlarga ega bo'ladi va baholay oladi.
Kelgusi rejalar (tahlil, o'zgarishlar)	O'qituvchi: Yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish va darsda tadbiq etish, takomillashtirish, o'z ustida ishlash, mavzuni hayotiy voqealar bilan bog'lash, pedagogik mahoratni oshirish. Talaba (yoki o'quvchi): Matn bilan mustaqil ishlashni o'rganadi. O'z fikrini ravon bayon qila oladi. Shu mavzu asosida qo'shimcha materiallar topadi, ularni o'rganadi. O'z fikri va guruh fikrini tahlil qilib, bir yechimga kelish malakasini hosil qiladi.

O'quvchilarning mavzu yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarini baholash uchun tuzilgan test savollari:

1. "Saddi Iskandariy" "Xamsa"ning nechanchi dostoni?

- A) birinchi
- B) to'rtinchi
- C) uchinchi

2. Iskandar obrazining prototipining to'liq ismi qaysi qatorda keltirilgan?

- A) Aleksandr Makedonskiy
- B) Aleksandr
- C) Makedonskiy

3. Iskandar obrazi orqali Navoiy qanday shohni orzu qilgan?

- A) odil shohni
- B) ozodlik uchun kurashuvchi shohni
- C) bosqinchi shohni

4. Qadimiy So'g'diyona haqida yana qanday tarixiy rivoyatlarni bilasiz?

- A) "Shiroq", "Avesto".
- B) "Shiroq", "To'maris".
- C) "To'maris", "Dono shoh".

5. "To'maris" afsonasi bizgacha qaysi yunon tarixchisi asari orqali yetib kelgan?

- A) Plutarxning "Harbiy hiylalar".
- B) Gerodotning "Tarix".
- C) Arrianning "Aleksandrning yurishi".

6. "Shiroq" afsonasi bizgacha qaysi yunon tarixchisi asari orqali yetib kelgan?

- D) Plutarxning "Harbiy hiylalar".
- E) Gerodotning "Tarix".
- F) Arrianning "Aleksandrning yurishi".

O'qituvchi o'qitayotgan fanining har bir mavzusi, har bir dars mashg'uloti bo'yicha tuzgan texnologik xaritasi, unga fan (yoki predmet)ni yaxlit holda tasavvur etib yondoshishga, tushunishiga, unga (bir semester, bir o'quv yili bo'yicha), yaxlit o'quv jarayonining boshlanishi, maqsadidan tortib, erishiladigan natijasini ko'ra olishiga yordam beradi. Ayniqsa, texnologik xaritaning talaba (yoki o'quvchi)larning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuzilishi, uni shaxs sifatida ta'limning markaziga olib chiqishga va bu bilan o'qitishning samaradorligini oshirishga imkoniyat beradi.

3.2. Navoiy ijodida yunon faylasuflari mavzusida dars ishlanma

Fan: Adabiyot.

Darsning texnologik xaritasi.

Mavzu	Alisher Navoiy ijodida yunon faylasuflari
Maqsad va vazifalari	Maqsad; - Alisher Navoiy ijodida yunon faylasuflari tutgan o'rnini haqida ma'lumot berish; - O'zaro hurmat, hamkorlik tuyg'ularini uyg'otish; Vazifalar: - O'quvchilarga mavzuga nisbatan qiziqish uyg'otish, mavzu asosida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, kengaytirishga erishiladi; - Mavzuga oid berilgan savol va topshiriqlarni o'quvchilar guruh holatida qay darajada o'zlashtirishi nazorat qilinadi, ularning bilimi baholanadi.
O'quv jarayonining mazmuni	- Alisher Navoiy ijodiga nazar; - XIV – XVII asrlar o'zbek adabiyoti; - Yunon faylasuflari Navoiy talqinida; - Shoirning kelajakga bo'lgan sobit ishonchi to'g'risida.
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Metod: ta'limiy o'yin, guruhlar bilan ishlash; test materiallari; Shakl: og'zaki; Vosita: "Adabiyot" darsligi, ko'rsatmali vosita(plakat), shoir portreti, tarqatma materiallari; Nazorat: savol va javob; Baholash: 5 balli tizim asosida.
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: mavzuning qisqa vaqt ichida barcha o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishiga erishadi; o'quvchi faolligini oshiradi; fanga nisbatan qiziqish uyg'otadi;

	bir darsda barcha o'quvchilarni baholaydi; darsni mustaqil o'rganish va uni xotirada saqlash, boshqalarga yetkazish, savol berish va savollarga javob berishga o'rgatadi. Alisher Navoiy ijodida yunon faylasuflarining tutgan o'rni bo'yicha yangi bilimlarni egallaydi; mustaqil ijodiy ishlashni o'rganadi; nutqi rivojlanadi, qisqa vaqt ichida ko'p ma'lumotga ega bo'ladi.
Ugusi rejalar	O'qituvchi: pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirib, darsga tatbiq etadi; o'z ustida ishlab pedagogik mahoratini oshiradi. O'quvchi: mustaqil ishlashni o'rganadi; o'z fikrini ravon bayon qila oladi; o'rganilgan mavzu asosida qo'shimcha materiallar izlaydi; do'stona muhitda, hamkorlikda ishlash ko'nikmasi shakllanadi.
Uygah vazifa	Mavzuni o'qib o'rganish

Darsning borishida vaqt taqsimoti:

1.	Tashkiliy qism	2 minut
2.	Uygah vazifa so'rash.	10 minut
3.	Yangi mavzuni boshlashga hozirlik	3 minut
4.	Yangi mavzuni yoritish.	10 minut
5.	Yangi mavzuni mustahkamlash.	15 minut
6.	Darsga yakun yasash (baholash).	3 minut
7.	Uygah vazifa berish.	2 minut

Tashkiliy qism: Salomlashish, tozalikka e'tibor berish, davomatni aniqlash va barchi xisobotini tinglash.

Uygah vazifani so'rash va baholash: O'tilgan mavzular yuzasidan tarqatma materiallar asosida savol-javob o'tkazish.

Ko'zim qarosidan mardum kibi vatan qilg'il

- A) *tashbeh, tarse'*; B) *tajnis, tardi aks*;
 C) *sifatlash, muvozanat*; D) *sifatlash, tarse'*;
 E) *tajnis, zulqofiyatayn*;

Yangi mavzu bayoni: Alisher Navoiy asarlarida yunon faylasuflarining o'ziga xos o'rni va talqini mavjud. Bu talqinlar o'zining protatipiga – asliyatiga g'aroyib tarzida o'xshaydiki, biz bu obrazlarning talqinlarini o'rganish orqali Navoiy dahosining yana bir qirrasini – uni yunon falsafasi va faylasuflaridan atroflicha xabardorligini bilib olamiz. Ulug' shoir ijodida yunon faylasuflaridan Aflotun, Arastu, Suqrot va Farfinyus(Faysog'urs)lar alohida ahamiyat kasb etadi.

Navoiy o'z dostonida Iskandarni komil inson obrazida tasvirlashni xohlagan va shuning uchun Iskandarni donishmandlar orasida, ulardan nasihat tinglaydigan, savollar berib, javob oladigan va ularga amal qiladigan adolatli shoh etib tasvirlagan. Navoiyning yetti donishmandi quyidagicha: *Aflotun (Filotun), Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmus, Farfinyus va Arastu*.

Uchta guruh o'rtasida musoboqa o'tkaziladi: **1-guruhga, 2- guruhga, 3-guruhga** shiriqlar beriladi

Guruhlardan bittadan ishtirokchi chiqib, javob beradi.

Guruhlarda ishlash davom ettiriladi. Har bir guruh "Klaster" usulidan foydalanib, jadvalni to'ldiradilar.

Guruhlardagi ish natijalari himoyasi. Topshiriqni bajargan guruh sardori chiqib mustaqil ish natijasini himoya qiladi. Topshiriqni birinchi bajargan guruh aʼzolari ragʻbatlantiriladi.

Yangi mavzuni mustahkamlash. Yangi mavzuni mustahkamlash sifatida guruhlar oʻrtasida **tarqatma materiallari** uyushtiriladi.

1. Arastu nima sababdan Iskandarning eng ulugʻ ustozini safatida tasavvur etiladi?
2. Nega suv osti sayohatlarida Iskandarga Suqrot rahnamolik qiladi?
3. Farfinyusni nima uchun musiqa ilmining ixtirochisi deyishadi?
4. Aflotun Iskandarga nimalar yasab berishda hakimlarga rahbarlik qildi?
5. Suqrot obrazining “Saddi Iskandariy” va “Farhod va Shirin”dagi farqini aytib bering.

Dars yakuni: Darsda faol qatnashgan guruhni aniqlash va ragʻbatlantirib, uyga **zif** berish..

XULOSA

Ushbu magistrlik dissertatsiyasidan quyidagicha xulosalar chiqardik:

- xalq og'zaki ijodida Aflotun obrazi eng dono va komil shaxs sifatida gavdalanadi. Unga ko'zboylig'ich-sehrgar, kelajakni oldindan ko'ruvchi, obi hayotni ilmi hikmat bilan qo'lga kiritgan ustoz va nihoyat taqdimni o'zgartirishga intiluvchi xislatlari nisbat berilgan. Arastu obraziga esa itoatgo'y va qobiliyatli, muhimi sadoqatli shogird, sohibi kamolot timsoli yuklatilgan;

- Arastu obrazi Ibn Sino ijodida Hayy ibn Yaqzon (Aqli Avval) obrazida ramziy ma'noda qo'llanilgan bo'lsa, Muhammad Avfiy Buxoriy ijodida shogirdiga hurmatli bo'lgan ulug' ustoz misolida, Aflotun obrazi esa tasavvuf adabiyotining vakili Fariddin Attor ijodida esa Haqqa yetgan komil inson sifatida aks ettirildi.

- Arastu – ustodi avval timsoli barcha xamsanavis ijodkorlar uchun jahongir-fotih Iskandar Zulqarnaynning ustozlari sifatida ahamiyatli timsollardan sanalgan. Nizomiy Ganjaviy va amir Xisrav Dehlaviy "Iskandarnoma"larida faol obraz sifatida ahamiyat kasb etganligini ta'kidlangan holda, dissertatsiyada Abdurahmon Jomiyning "Xiradnomai Iskandariy" va Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonlaridagi ushbu timsol talqini qiyoslab tahlil etildi.

- Navoiy Arastu obraziga "Lison ut-tayr" masnaviysida ham e'tibor qaratgan bo'lib, dostonida ushbu timsol shogirdiga haqiqiy muhabbat tashqi ko'rinishda emas, balki ma'naviy go'zallikda bo'lishini isbotlagan dono ustoz va komil inson sifatida talqin etgan. Navoiy o'zining "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida ham Arastu obraziga murojaat etgan bo'lib, undagi hikmatlar Aristotelning "Axloqi kabir" asaridagi fikrlar bilan hamohangligi ahamiyatlidir.

- Aflotun va Suqrot obrazlari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning Iskandarnomalarida o'ziga xos tarzda talqin etilganligini ko'rishimiz mumkin:

- Aflotun Nizomiy Iskandarnomasidayoq uning ustozlari sifatida tasvirlangan donishmand hakim obrazida gavdalangan. Xusrav

Dehlaviyning “Oyinai Iskandariy”sida u kamtarin va magʻrur inson sifatida tasvir etilsa, Jomiy unga ilk xaradnomasini bagʻishlaydi va Iskandarning eng ulugʻ ustoz darajasiga olib chiqadi;

- Navoiy bu obrazga “Saddi Iskandariy”dan tashqari “Tarixi anbiyo va hukamo” asari va lirikasida ham murojaat etgan;

- Navoiy Suqrot uchun eng faol va hurmatli shaxs hisoblanadiki, u “Xamsa”dagi har ikki asar – “Farhod va Shirin” hamda “Saddi Iskandariy”da ham shohlarga yoʻl koʻrsatuvchi donishmand hakim va komil inson sifatida talqin etiladi;

- Jomiy Suqrotni kamtarin va komil inson sifatida tasvirlaydi, Navoiy ijodida esa bu obraz oʻzining tarixiy protatipi Sakratga yaqinligi bilan ahamiyatli hisoblanadi;

- Barcha yunon faylasuf-donishmandlari ustoz va komil inson sifatida talqinlaridan tashqari Navoiy ijodida bosh qarhramonga homiy sifatida ham eʼtiborga molik etib tasvirlanganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I.O'zbekiston respublikasi qonunlari:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1992. 46-б.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни. "Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори". Т., 1997. –Б. 229.
3. Ўзбекистон Республикасининг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури", "Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори". Т., 1997. –Б. 316.

II.O'zbekiston prezidenti I. A. Karimov asarlari:

4. Каримов И.А. "Юксак маънавият-енгилмас куч", Тошкент. "Маънавият", 2008 йил, 316 б.
5. Каримов И.А. "Истиқлол ва маънавият". –Т.: Ўзбекистон, 1994. 676 б.
6. Каримов И.А. "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари". –Т.: Ўзбекистон, 1997. 326 б.
7. Каримов И.А. "Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори". –Т.: Шарқ, 1997. 63б.
8. Каримов И.А. "Маънавият юксалиш йўлида". Т.: Ўзбекистон, 1998. 127б.

III. Asosiy adabiyotlar:

9. Абдурахмон Жомий. "Искандар хирадномаси". Форсийдан Беруний мукофоти лауреати Шоислом Шомухамедов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978, 582б.
10. Абдурахмон Жомий. "Рисолаи аруз". Сўзбоши ўринда. Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи: Д.Юсупова. Тошкент: ТАМАДДУН. 88б.

11. “Авроди Куръоний”. Мусанниф: Муҳаммад Зоҳид Иброҳим ал-Бусравий. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 86-100.
12. Алишер Навоий. “Наводир уш-шабоб”. / МАТ. Тошкент: Фан, 1989. Т.4. 556б.
13. Алишер Навоий. “Фарҳод ва Ширин”. / МАТ. Тошкент: Фан, 2000. Т.9. 480б.
14. Алишер Навоий. “Сабъаи сайёр”. МАТ. Т.10. 492б.
15. Алишер Навоий. “Садди Искандарий”. / МАТ. Тошкент: Фан, 2000. Т.11. 588б.
16. Алишер Навоий. “Лисон ут-тайр”. МАТ. 12-жилд. Тошкент: Фан, 1996. 356б.
17. Алишер Навоий. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”. МАТ. Т.16. 486б.
18. Арасту. “Ахлоқи кабир”. Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. 320б.
19. Абу Али ибн Сино. “Саломон ва Ибсол”. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. 220б.
20. “Лукмони ҳаким”. Эртақлар, нақллар, кулки-хикоялар, латифалар. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1990. 356б.
21. Муҳаббатнома. / “Муборак номалар”. Ўзбек адабиёти бўстони. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1987. 566б.
22. Муҳаммад Авфий. “Рашкчи эрни жазолаган хотин”. Тошкент: Ғ.Ғулом, 2012. 280б.
23. Муҳаммад Авфий Бухорий. “Жавоҳир ул-хикмат”. Тошкент: Ғ.Ғулом, 1978. 320б.
24. П л а т о н. “Тимей” С. 29.
25. П л а т о н. “Законн”, 715 E176 A.
26. Фаридиддин Аттор. “Мантик ут-тайр”. Насрий баёни. Таржимонлар: Комилов Н., Маҳмудов М – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. 296б.

IV. Qo`shimcha adabiyotlar:

27. Бертелс Е.Е. “Роман об Александре”. Изд. АН СССР, М.-Л., 1948. 480б.
28. Бойназаров Ф. “Искандар Зулқарнайн”. Адабиёт ва санъат, 1990. 280б.
29. Жўраев М., Холмухамедов К. “Етти иқлимдаги “етти”лар”. – Тошкент, Фан, 1989. 166б.
30. Жўраев М. “Сеҳрли рақамлар сири”. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. 182б.
31. Жўраев М. “Ўзбек халқ эртақларида “сеҳрли” рақамлар”. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.90-126
32. Зиётов З. “Шумерлар ва Турон қавмлари”. Тошкент: Мумтоз сўз, 2012. 280б.
33. Ирисов А. “Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси”. Тошкент: Фан, 1980. 120б.
34. Йўлдошев С, Усмонов М, Каримов Р. “Қадимги ва Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси”.—Т.: «Шарқ», 2003. 96б.
35. Йўлдошев. Қ. “Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари”.-Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 100-бет.
36. Комилов Н. “Тасаввуф”. Тошкент, Мовороуннахр – Ўзбекистон, 2011. 380б.
36. Маллаев Н. “Алишер Навоий ва халқ ижодиёти”. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. 280б.
37. Мамадалиева З. “Лисон ут-тайр образлари: рамз ва мажоз олами”. Тошкент: ТАМАДДУН, 2014. 156б.
38. Остроумов Н.П.” Александр Македонский”. Т., типо-литография торг. Дома “ФИГ”. Б. Каменское, 1986г. 452.
39. Тўхлиев Б. “Адабиёт ўқитиш методикаси”. Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. 144 бет.
40. Шарафиддинов О. “Сўқрот”. / “Сардафтар саҳифалари”. Макоалалар.хотиралар. Тошкент: Ёзувчи, 1999. 224 бет.

41. Ҳасанов С. “Рақамларнинг рамзий жилвалари”. / “Навоийнинг етти тухфаси”. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. Б – 15152-161.

42. Ҳасанов С. “Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони”. Тошкент.Фан. 2001.120б.

43. Ҳомидий Ҳ. “Авестодан Шоҳнома”га. Тошкент: “Шарк” 2005. 356б.

V. Dissertatsiya va avtoreferatlar:

44. Jumayeva S. “O‘zbek mumtoz she’riyatida raqam ramzlari va ularning talqini (XII-XV asrlar)”. Fil. fan. nom. ... diss. – Toshkent: 2006.88b.

VI. Internet saytlari

45. Ro‘zimurodov S, Karimov A. “Falsafiy fikrlar taraqqiyotining ibtidosi xususida”./ www.ziyounet.uz.

**A. Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika instituti O ‘zbek tili va
adabiyoti fakulteti 5A111201 -“O ‘zbek tili va adabiyoti” yo‘nalishi
magistranti Sayfiddinova Sabohatning 2013-2015 yillardagi
ilmiy ishlar ro‘yxati**

Ishning mavzusi	Nashr etilgan yoki qo‘lyozma	Nashr etilgan manba, yili, joyi	Hammu allif	Hajmi
“Navoiy ijodida Suqrot obrazi talqini”	Nashr etilgan	“Tafakkur talqinlari” Ilmiy maqolalar to‘plami 2014-yil		3-bet
“Jomiy va Navoiy ijodida Arastu timsoli	Nashr etilgan	“Abdurahmon Jomiyning ijod olami” 2014-yil		7-bet
“Ustozi avval timsoli “Kki ulug’ ijodkor talqinida”	Nashr etilgan	Mavloni A. Jomiy tavalludining 600 yilligiga bag‘ishlangan kengaytirilgan ilmiy-kengash materiallari 2014-yil		5-bet
“Komil inson siymosi”	Nashr etilgan	“ Davr va ijod muammolari ” ilmiy - nazariy konferensiya materiallari 2015-yil		2-bet
“Ustozi komil obrazining Navoiy ijodidagi talqini”	Nashrda	Til va adabiyot ta’limi		2-bet

Magistrant:

S. Sayfiddinova

Bitiruvchi kurs magistranti Sayfiddinova Sabohat Tolibjonovnaga
“Alisher Navoiy ijodida yunon mutafakkirlari obrazlarining badiiy talqini”
mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi uchun
ilmiy rahbar xulosasi

Alisher Navoiy ijodi ulkan bir ummondir. Bu ummondan har qancha ma’no durlarini izlasak, axtarsak, shuncha topiladi. Bitiruvchi kurs magistranti Sayfiddinova - Sabohat Tolibjonovnaning “Alisher Navoiy ijodida yunon mutafakkirlari obrazlarining badiiy talqini” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi ham mana shunday ummondan dur terishga bo’lgan dastlabki urinish, dastlabki harakatdir.

“Saddi Iskandariy” dostoni bilan bog’liq tadqiqotlarda yunon mutafakkirlari obrazlariga adabiyotshunos olimlar tomonida “nazar tashlab” o’tilgan holatlar bo’lgan. Professor Najmiddin Komilovning “Suqrot – komil inson timsoli” deb nomlangan tadqiqoti, adabiyotshunos olim Suvon Melining Arastu haqidagi maqolalari fikrimizning dalilidir. Biroq bu obrazlar bir ishda tizimli holda to’la tahlil qilinmagan edi. Shu o’rinda ushbu tadqiqotda bu hayrli ishning boshlanganligi ushbu dissertatsiyaning hozirgi kundagi muhimligini belgilaydi.

Dissertatsiya kirish va xulosadan tashqari yetti faslni o’z ichiga olgan uch bobdan iborat. Ishning “Kirish” qismi mavzuning dolzarbligi, o’rganilganlik darajasi, dissertatsiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati, ishning manbai va tuzilishi kabilarni o’z ichiga olgan.

Ishning birinchi bobi “Sharq adabiyotida yunon donishmandlari timsollarining aks etishi” deb nomlanib, bobning birinchi fasli “Xalq og’zaki ijodida yunon donishmandlari timsollari” tarzida nomlanadi. Unda xalq og’zaki ijodidagi yunon faylasuflari, xususan, Aflotun va Arastu obrazlarining xalq og’zaki ijodiyoti, xususan, ertaklardagi aks etishi tahlil qilinadi. Bobda Aflotun va Arastu obrazlarining xalqona talqinlari o’rganilgan. Ularni xalqimiz ideal ustoz-shogirdlar, har narsaga qodir sehrarlar sifatida talqin etishlari tadqiqotchi tomonidan erishilgan.

Bobning ikkinchi fasli “Sharq mumtoz adabiyotida Arastu siymosi” deb nomlanib, unda Arastu va Aflotun obrazlarining Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, Ibn Sino, Muhammad Avfiy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumi va o‘zbek adabiyotidagi nomalarda aks etishi o‘rganilgan. Xususan, Fariddin Attor ijodida Aflotun siymosi tasavvuf ta’limoti targ‘ib etgan qalbi ochiq komil inson sifatida talqin etilishi obrazning o‘ziga xosligi hisoblanadi.

Ikkinchi bob “Xamsanavis ijodkorlar va Alisher Navoiy dostonlarida yunon donishmandlari” deb nomlanib, uch fasldan tarkib topgan. Bobning birinchi fasli “Arastu – ustodi avval timsolining Navoiy ijodida qo‘llanilishi” tarzida nomlanib, faslda o‘zbek, umuman, Sharq adabiyotidagi eng faol qo‘llanilgan yunon faylasuflari timsoli hisoblangan Arastu (Aristotel) obrazi tahlil etilgan. Bobda timsol Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy”si va Amir Xisrav Dehlaviyning “Oyinai Iskandariy”si bilan qiyoslangan.

Bobning ikkinchi fasli “Suqrot va Aflotun Navoiy ijodida faol qo‘llangan obrazlar” deb nomlanib, unda “Saddi Iskandariy”, “Farhod va Shirin”, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlaridagi Suqrot va Aflotun asarlari tahlil etilgan. Asarlardagi obraz rivoji, taraqqiyoti va ularning o‘ziga xosliklari tahlil etilgan.

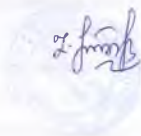
Bobning uchinchi fasli “Boshqa yunon donishmandlari – hikmat va ezgulik ramzi sifatida” deb nomlanib, unda Farfinyus, Suhaylo, Balinos, Buqrot, Hermis kabi nisbatan nafaol obrazlarning Navoiy ijodidagi talqini haqida so‘z yuritilgan.

Ishning uchinchi bobi “Saddi Iskandariy” dostonining maktab dasturida o‘rganilishi” deb nomlanib, ikki faslga ajratilgan. Bobning birinchi fasli Saddi Iskandariy dostoniga, ikkinchi fasli esa Navoiy ijodidagi yunon donishmandlari tahliliga bag‘ishlangan dars ishlanmalaridan iborat.

Ushbu magistrlik dissertatsiyasini Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi qo‘ygan talablar asosida yozilganligi nazarda tutilib, ijobiy ishlar qatorida baholash mumkin. Shu sabablarni e’tiborga olib, bitiruvchi kurs magistranti Sayfiddinova Sabohat Tolibjonovnaning “Alisher Navoiy ijodida yunon mutafakkirlari

obrazlarining badiiy talqini" mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi uchun magistrlik darajasiga loyiq deb baholash mumkin.

Ilmiy rahbar:

f.f.n. Zuhra MAMADALIYEVA

Bitiruvchi kurs magistranti Sayfiddinova Sabohat Tolibjonovnaga
“Alisher Navoiy ijodida yunon mutafakkirlari obrazlarining badiiy talqini”
mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi uchun

TAQRIZ

Ulugʻ shoir va mutafakkir Alisher Navoiy ijodi ramziy va majoziy maʼnolaridan ajratib tahlil qilindi. Navoiyshunoslikda qoʻlga kiritilgan yirik va qimmatli ishlarini alohida taʼkidlagan holda, shuni ham aytib oʻtish kerakki, sobiq davrlarning taʼziyati bilan shoʻro davri navoiyshunoslari ulugʻ daho ijodkordan shaxsiy-dehqonlarning rahnosini yaratishga intildilar. Shuning uchun Navoiy ijodi bilan bogʻliq ishlarda uning gʻoyaviy-badiiy xususiyatlari oʻzining asl maʼnolaridan koʻp hollarda bebaho ravishda tahlil etildi. Shuning uchun Alisher Navoiy ijodidagi obrazlar tizimining asl manbasini, muallifning ularni yaratishdagi asl mohiyatini anglash va yosh avlodga – talaba va oʻquvchilarga yetkazish masalasi hozirgi davr navoiyshunosligining asosiy muammolaridan boʻlib kelmoqda. Ulugʻ shoirlarimiz ijodining sara namunalari xalqimizning bebaho maʼnaviy boyligi hisoblanib, yosh avlodni komil inson qilib shakllantirishda muhim tarbiyaviy vosita boʻlib xizmat qiladi. Shu sababli bunday bebaho merosning chuqur va har tomonlama oʻrganish bir tomondan, oʻquvchilarga, xalqimiz tarixi, maʼnaviyati va bebaho merosiga boʻlgan qiziqishni uygʻotsa, ikkinchi tomondan, ajdodlar kabi yurtiga, Vataniga, xalqiga boʻlgan mehr-muhabbatni yanada kuchaytiradi.

Iskandar obrazi va “Saddi Iskandariy” dostoni bilan bogʻliq tadqiqotlarda yunon mutafakkirlari obrazlariga adabiyotshunos olimlar tomonidan “nazar tashlab” oʻtilgan holatlar boʻlgan. Biroq ular monografik holda toʻla tahlil qilinmagan. Shu oʻrinda ushbu tadqiqotda bu hayrli ishning boshlanganligi ushbu dissertatsiyaning hozirgi kundagi muhimligini belgilaydi.

Dissertatsiya kirish va xulosadan tashqari yetti faslni oʻz ichiga olgan uch qismdan iborat. Ishning “Kirish” qismi mavzuning dolzarbligi, oʻrganilganlik darajasi, dissertatsiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati, ishning manbai va tuzilishi haqida qisqacha maʼlumot berib, ishning manbai qismida ushbu magistrlik

essertatsiyasi uchun Alisher Navoiyning “Xamsa”si tarkibiga kirgan “Hayrat ul-bror”, “Farhod va Shirin”, “Sab’ai sayyor” va “Saddi Iskandariy” dostonlari, shuningdek, fors shoiri va mutafakkiri Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoniga javoban yozilgan “Lison ut-tayr” masnaviyysi, shoiming ilmiy merosi orasiga kirgan “Tarixi anbiyo va hukamo” kabi asarlari olindi. Ishning birinchi bobida “Sharq adabiyotida yunon donishmandlari timsollarining aks etishi” deb nomlanib, bobning birinchi fasli “Xalq og’zaki ijodida yunon donishmandlari timsollari” tarzida nomlanadi. Unda xalq og’zaki ijodidagi yunon faylasuflari, xususan, Aflotun va Arastu obrazlarining xalq og’zaki ijodiyoti, xususan, ularning asarlaridagi aks etishi tahlil qilinadi.

Bobning ikkinchi fasli “Sharq mumtoz adabiyotida Arastu siymosi” deb nomlanib, unda Arastu va Aflotun obrazlarining Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, Ibn Sino, Muhammad Avfiy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiy asarlari orqali o’zbek adabiyotidagi nomlarda aks etishi o’rganilgan.

Ikkinchi bob “Xamsanavis ijodkorlar va Alisher Navoiy dostonlarida yunon donishmandlari” deb nomlanib, uch fasldan tarkib topgan. Bobning birinchi fasli “Arastu – ustodi avval timsolining Navoiy ijodida qo’llanilishi” tarzida nomlanib, faslda o’zbek, umuman, Sharq adabiyotidagi eng faol o’qitilgan yunon faylasuflari timsoli hisoblangan Arastu (Arestotel) obrazi tahlil etilgan. Timsolning Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy”si bilan, Amir Xosrav Dehlaviyning “Oyinai Iskandariy”si bilan qiyoslanishi yaxshi samara bergan.

Bobning ikkinchi fasli “Suqrot va Aflotun – Navoiy ijodida faol o’qitilgan obrazlar” deb nomlanib, unda “Saddi Iskandariy”, “Farhod va Shirin”, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlaridagi Suqrot va Aflotun asarlaridan amunalar, asarlardagi obraz rivoji, taraqqiyoti va ularning o’ziga xosliklari tahlil qilingan.

Bobning uchinchi fasli “Boshqa yunon donishmandlari – hikmat va ma’rifat ramzi sifatida” deb nomlanib, unda Farfityus, Suhaylo, Balinos, Buqrot,

Hermis kabi nisbatan nafaol obrazlarning Navoiy ijodidagi talqini haqida soʻz yuritilgan.

Ishning uchinchi bobi “Saddi Iskandariy” dostonining maktab dasturida oʻrganilishi” deb nomlanib, ikki faslga ajratilgan. Bobning birinchi fasli “Saddi Iskandariy” dostoniga, ikkinchi fasli esa Navoiy ijodidagi yunon donishmandlari ahliliga bagʻishlangan dars ishlanmalaridan iborat. Bobda mavzuni oʻrta maktablarning 9-sinflarida oʻqitishda “Diogramma-venna” va “Klaster” kabi yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanib, darsni oʻtish xususida soʻz yuritiladi.

Umuman olganda, ish manba va maʼlumotlarga boy. Biroq unga Sharq adabiyotida eng koʻp murojaat etilgan Luqmoni Hakim obrazi uchramaydi. Komosp, Jolinus va Batlimus hakimlar haqida esa maʼlumotlar juda oz. Agar bu mutafakkirlarga ham alohida oʻrin ajratilib, tahlil qilinganda ish bundan ham mazmunli boʻlar edi.

Biroq shunga qaramay, ushbu magistrlik dissertatsiyasini Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi qoʻygan talablar asosida yozilganligi nazarda tutilib, ijobiy baholar qatorida baholash mumkin. Shu sabablarni eʼtiborga olib, bitiruvchi kurs magistranti Sayfiddinova Sabohat Tolibjonovnaning “Alisher Navoiy ijodida yunon mutafakkirlari obrazlarining badiiy talqini” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi magistrlik darajasiga loyiq, deb baholash mumkin.

Taqrizchi:

Olimjon JOʻRAYEV,
Xalqaro Ahmad Yassaviy
mukofoti sovrindori, professor.

**Абдулла Қодирий номли Жиззах давлат Педагогика институти
битирувчи курс магистранти Сайфиддинова Сабоҳат
Толибжоновнанинг
Алишер Навоий ижодида юнон мутафаккирлари образларининг бадий
талқини” мавзусидаги магистрик диссертациясига**

ТАҚРИЗ

Узоқ йиллар давомида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий қодини ўрганиш борасида бир қатор савобли ишлар амалга оширилди. Ўроқ Навоий ижоди узоқ йиллар давомида рамзий ва мажозий аъноларидан ажратиб таҳлил қилинди. Шунинг учун Навоий ижоди билан оғлақ ишларда унинг гоёвий-бадий хусусиятлари ўзининг асл аъноларидан кўп ҳолларда бебаҳра равишда таҳлил этилди. Ушбу диссертация улуғ шоир ижодидаги рамзий ва мажозий образларни таҳлил қилиш борасидаги улкан ишларнинг бир бўлаги сифатида аҳамиятлидир.

Магистрик диссертацияси кириш ва хулосадан ташқари етти асли ўз ичига олган уч бобдан иборат. Ишнинг “Кириш” қисми авзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, диссертациянинг илмий амалий аҳамияти, ишнинг манбаси ва тузилиши кабиларни ўз ичига олган.

Ишнинг биринчи боби “Шарқ адабиётида юнон донишмандлари тимсолларининг акс этиши” деб номланиб, бобнинг 1-фасли “Халқ оғзаки қодида юнон донишмандлари тимсоллари” тарзида номланади. Унда халқ оғзаки ижодидаги юнон файласуфлари, хусусан Афлотун ва Арасту образларининг халқ оғзаки ижодиёти, хусусан эртақларидаги акс этиши таҳлил қилинади.

Бобнинг иккинчи фасли “Шарқ мумтоз адабиётида Арасту сиймоси” деб номланиб, унда Арасту ва унинг устози Афлотун образларининг Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, Ибн Сино, Муҳаммад Авфий, ва Хоразмий, Алийид Қосимий каби ижодкорларнинг асарларида акс этиши ўрганилган.

Иккинчи боб “Хамсанавис ижодкорлар ва Алишер Навоий ёстонларида юнон донишмандлари” деб номланиб, уч фаслдан таркиб топган. Бобнинг биринчи фасли “Арасту – устози аввал тимсолларининг Навоий ижодида қўлланилиши” деб номланиб, фаслда ўзбек, умуман Шарқ адабиётидаги энг фаол қўлланилган юнон файласуфлари тимсолли тасвобланган Арасту (Аристотель) образи таҳлил этилган. Тимсолнинг қосимий “Хирадномаи Искандарий”си билан, Амир Хисрав Деҳлавий Ойнаи Искандарий”си билан қиёсланиши яхши самара берган.

Бобнинг иккинчи фасли “Сукрот ва Афлотун Навоий ижодида фаол ишланган образлар” деб номланиб, унда “Садди Искандарий”, “Фарход ва Дирийн”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарларидаги Сукрот ва Афлотун образлари таҳлил этилган. Асарлардаги образ ривож, тараққиёти ва тарнинг ўзига хосликлари таҳлил этилган.

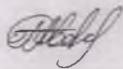
Бобнинг учинчи фасли “Бошқа юнон донишмандлари – ҳикмат ва ғулик рамзи сифатида” деб номланиб, унда Фарфинюс, Сухайло, Балинесс. укрот, Ҳермис каби нисбатан нофаол образларнинг Навоий ижодидаги алқини ҳақида сўз юритилган.

Ишнинг учинчи боби “Садди Искандарий” дostonининг мактаб астурида ўрганилиши” деб номланиб, икки фаслга ажратилган. Бобнинг иринчи фасли Садди Искандарий дostonига, иккинчи фасли эса Навоий жодидаги юнон донишмандлари таҳлиliga бағишланган дарс шланмаларидан иборат.

Умун олганда, иш манба ва маълумотларга бой. Таҳлилилар ўз рнида, муаллифининг ўз фикри борлиги, фактларга таяниб чиқарган улосалари ўринли эканлиги кўриниб турибди. Ишда жузый чалкашликлар, антикий хатоликлар учрайди. Бирок бу хатоликлар ишнинг умумий авиясини туширмайди.

Умун олганда, Абдулла Қодирий номли Жиззах давлат Педагогика нститути битирувчи курс магистранти Сайфиддинова Сабохат олибжоновнанинг “Алишер Навоий ижодида юнон мутафаккирлари бразларининг бадий талқини” мавзусидаги магистрлик диссертациясини угалланган иш сифатида ижобий баҳолаш мумкин.

Тақризчи:

Дилнавоз Юсупова,

Мирзо Улуғбек номидаги

Ўзбекистон Миллий университети

доценти в.б., филология фанлари номзоли.

2508

Roziyabo D.	imzosini
tasdiqlayman:	
O'z MU KB katta inspektori	
16	06 2015

